

Volume/Cilt 4 | Issue/Sayı 2 | July/Temmuz 2024

Journal of Islamic Economics

İslam Ekonomisi Dergisi

JIE

Year/Yıl 2024 | Volume/Cilt 4 | Issue/Sayı 2
Journal of Islamic Economics | İslam Ekonomisi Dergisi

Journal of Islamic Economics

İslam Ekonomisi Dergisi

E-ISSN: 2687-5780

<https://dergipark.org.tr/en/pub/jie>

Proprietor

Social Sciences University of Ankara / Ankara Sosyal Bilimler
Üniversitesi

Editor-in-Chief / Baş Editör

Prof. Dr. Mabid Ali AL-JARHI

Editor / Editör

Assoc. Prof. Dr. Ömer Faruk TEKDOĞAN

Co-Editor / Yardımcı Editör

Asst. Prof. Dr. Ozat SHAMSHIYEV

Asst. Prof. Dr. Burak ÇIKIRYEL

Editorial Board / Yayın Kurulu

Prof. Dr. Şahban YILDIRIMER

Prof. Dr. Abdurrahman YAZICI

Assoc. Prof. Dr. Mahmut SAMAR

Advisory Board / Danışma Kurulu

Prof. Dr. Mehmet ASUTAY

Prof. Dr. Fatih SAVAŞAN

Prof. Dr. Mansor IBRAHİM

Prof. Dr. Saim KAYADİBİ

Prof. Dr. Mehmet BULUT

Prof. Dr. Renat BEKKİN

Prof. Dr. Yusuf DİNÇ

Dr. Tarık AKIN

Turkish Lang. Editor / Türkçe Dil Editörü

Res. Asst. Abdulmelik KUTLUAY

Res. Asst. Meryem YILMAZ

English Lang. Editor / İngilizce Dil Editörü

Asst. Prof. Dr. Tawfik AZRAK

Assoc. Prof. Dr. Adnan OWEİDA

Arabic Lang. Editor / Arapça Dil Editörü

Assoc. Prof. Dr. Ahmad HERSH

Res. Asst. Abdulmelik KUTLUAY

French Lang. Editor / Fransızca Dil Editörü

Researcher Ezzedine GHLAMALLAH

Researcher Abdourahamane SAVADOGO

Layout Editor / Mizanpaj Editörü

Res. Asst. Abdulmelik KUTLUAY

Statistical Editor / İstatistik Editörü

Prof. Dr. Nihat IŞIK

Assoc. Prof. Dr. Burhan ULUYOL

Asst. Prof. Dr. Ruslan NAGAYEV

Secretariat / Sekreteryaya

Fatma Nur DURAK

Şuheda Nur SİNAN

Nafiye AYDIN

Ömer Faruk PEKERR

Section Editors / Alan Editörleri

Prof. Dr. Ali POLAT	Assoc. Prof. Dr. Hakan ASLAN
Assoc. Prof. Dr. Necmeddin GÜNEY	Assoc. Prof. Dr. Hülya ER
Assoc. Prof. Dr. Burhan ULUYOL	Asst. Prof. Dr. Tawfik AZRAK
Assoc. Prof. Dr. Mücahit ÖZDEMİR	Asst. Prof. Dr. Moh. Ghaith MAHAINI
Assoc. Prof. Dr. Emre Selçuk SARI	Asst. Prof. Dr. Murat YAŞ
Assoc. Prof. Dr. Cem KORKUT	Asst. Prof. Dr. Ozan MARAŞLI
Assoc. Prof. Dr. Zeynep Burcu UĞUR	Asst. Prof. Dr. Saime KAVAKCI
Assoc. Prof. Dr. Suna AKTEN ÇÜRÜK	Asst. Prof. Dr. Batuhan Buğra AKARTEPE
Assoc. Prof. Dr. İsa YILMAZ	Dr. Yunus Emre AYDINBAŞ
Assoc. Prof. Dr. Erhan AKKAŞ	Dr. Ömer KESKİN
Assoc. Prof. Dr. Muhammet Fatih CANBAZ	Dr. Muhammed Habib DOLGUN
Assoc. Prof. Dr. Salih ÜLEV	Dr. Yunus Emre GÜRBÜZ
Assoc. Prof. Dr. Zeyneb Hafsa ORHAN	Dr. Ahmet ÇAKMAK
Assoc. Prof. Dr. Mevlüt CAMGÖZ	

JIE

Year/Yıl 2024 | Volume/Cilt 4 | Issue/Sayı 2
Journal of Islamic Economics | İslam Ekonomisi Dergisi

About Us

The Social Sciences University of Ankara, the publisher of the Journal of Islamic Economics (JIE), has a unique perspective on economics and Islamic economics. Our perspective starts with rebuilding economics and Islamic economics around more realistic assumptions, underlined by an economic system that is not ideal nor perpetually in stable equilibrium. In addition, decision-making in the market economy can be an investment- and productivity-based rather than debt-based. Finance must be, therefore, tightly connected with production, investment, and consumption, while the finance and commodity sectors are closely interconnected. The JIE has been launched to take part in developing a genuine perspective based on three pillars. The first is to follow an analytical approach to Islamic economics. The second is to insist upon realism while keeping analysis manageable. This particularly excludes the assumptions used under neoclassical and post-Keynesian analyses. The third is the belief that economics as a discipline needs to be reconstructed in order to accommodate other economic approaches.

Publication Period

JIE is a biannually published international journal in January and July.

Publication Language

JIE publishes articles in four languages: Turkish, Arabic, French, and English.

Target Audience

The target audience of the JIE is professionals who conduct their research in the field of economics and Islamic economics, as well as students, readers, and institutions interested in this field.

Copyright

Authors own the copyright to their work published in the journal, and their work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Contact Us

Hükümet Meydanı No: 2 06050 Ulus, Altındağ/Ankara, Türkiye

Phone Number: +90 312 596 44 44 – 45

E-mail: jie@asbu.edu.tr

JIE

Year/Yıl 2024 | Volume/Cilt 4 | Issue/Sayı 2
Journal of Islamic Economics | İslam Ekonomisi Dergisi

Hakkımızda

İslam Ekonomisi Dergisinin yayıncı kuruluşu olan Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi ekonomi ve İslam ekonomisi alanlarında benzersiz bir bakış açısına sahiptir. Sahip olduğumuz bakış açısının başlangıç noktası, ekonomi disiplini ve İslam ekonomisini daha gerçekçi varsayımlar etrafında yeniden inşa etmek ve ekonominin devamlı dengede olduğunu (veya yöneldiğini) iddia eden mevcut sistemin gerçekçi olmadığını altını çizmektir. Ayrıca, piyasa ekonomisinin karar alma süreçlerinde büyük rol oynayan borçlanmanın yerini yatırım ve üretkenliğin alabileceğine vurgu yaparak finans ve mal piyasası arasındaki sıkı bağa toplumun dikkatini çekmektir. Bu durum finans sektörünün üretim, yatırım ve tüketim ile sıkı sıkıya bağlantılı olduğunu vurgulamaktan geçtiği aşikardır. Dergi, üç temel esas üzerine kurulmuştur. Bu esaslardan ilki İslam ekonomisi alanında analitik bir yaklaşım izlemektir. İkincisi, yapılan analizlerin gerçekçi bir yaklaşıma sahip olması konusunda ısrarcı olmaktır. Bu durum özellikle neoklasik ve post keynesyen iktisadın analizlerinde kullanılan varsayımları dışlamaktadır. Üçüncüsü, İslam ekonomisinin bu yeni yaklaşımını tesis etmek adına ekonominin bir disiplin olarak yeniden inşa edilmesi gerektiğine dair olan inancımızdır.

Yayın Periyodu

İslam Ekonomisi Dergisi, Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanır.

Yayın Dilleri

Dergimizde Türkçe, Arapça, Fransızca ve İngilizce dillerinde makaleler yayımlanmaktadır.

Hedef Kitlesi

İslam Ekonomisi Dergisinin hedef kitlesi; İktisat ve İslam İktisadı alanında arařtırmalarını sürdüren profesyoneller ile bu alana ilgi duyan öğrenciler, okurlar ve kurumlardır.

Telif Hakkı

İslam Ekonomisi Dergisi yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlarına aittir. Yazarlar gönderdikleri fikri eserin, İslam Ekonomisi Dergisi tarafından Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayımlamasına izin verirler.

Bize Ulařın

Hükümet Meydanı No: 2 06050 Ulus, Altındağ/Ankara, Türkiye

Telefon Numarası: +90 312 596 44 44 – 45

E-mail: jie@asbu.edu.tr

Editor's Note

Social Sciences University of Ankara, ASBU, has pioneered the analytical approach to Islamic economics. Its faculty has developed an alternative methodology based on Ibn Rushd's principle of deductive analysis and Ibn Tufail's principle of induction. Furthermore, they offer micro and macroeconomic theories as alternatives to neoclassical theories. Noting that Keynes's response to the greatest failure of market capitalism ignored the economic system's inadequacies, ASBU faculty offered an alternative system that includes adjustments to remedy the inadequacies of market capitalism.

The ASBU Journal of Islamic Economics (JIE) provides Islamic economists an ample chance to develop their analytical approach further, using the common language of economists and benefiting from the ensuing dialogue.

JIE has taken a new look, reflecting the imminent publication of the second volume of Economic Analysis and placing it on a free access link. We hope our authors and their referees will continue to do their duty to keep the journal's academic standard commensurate with the value of our analytical approach.

JIE's family wishes to thank ASBU management, faculty, and students for their continued support.

Mabid Ali Al-Jarhi

Editor-in-chief

ASBU Faculty Member

JIE

Year/Yıl 2024 | Volume/Cilt 4 | Issue/Sayı 2
Journal of Islamic Economics | İslam Ekonomisi Dergisi

CONTENTS | İÇİNDEKİLER

Research Article / Araştırma Makalesi

**Dynamic Capability Theory in Islamic Bank Merger Discourse
in Indonesia (Profitability, Productivity, and Efficiency Perspective)**

Endonezya'daki İslami Banka Birleşme Söyleminde Dinamik Yetenek Teorisi: 83-106

Kârlılık, Üretkenlik ve Verimlilik Perspektifi

Lucky Nugroho, Mahroji

البناء المؤسسي التنموي للاقتصاد الإسلامي

The Institutional Construction of the Contemporary Islamic Economy 107-128

Monzer Kahf

**Sosyal Dayanışmada Bağışın Rolü: İkinci El Ürün Potansiyeline
Yönelik Bir Araştırma**

The Role of Donation in Social Solidarity: A Study on the Potential 129-146

of Second-Hand Goods

Hüseyin Burgazoğlu, Öznur Özdemir, Mücahit Özdemir

دور الدبوسي في تطور نظرية الفساد في عقود المعاوضات عند الحنفية

The Contribution of al-Dabbūsī to the Development of the Theory of Fasād
in Exchange Contracts Within the Hanafī School

147-162

Ebtihal M.R. Abujazar

Book Review / Kitap Değerlendirmesi

Rod Hill and Tony Myatt, The Economics Anti-Textbook: A Critical Thinker's Guide to Microeconomics (Book Review, Fernwood Publishing Ltd, 2010, 296 p.)

Rod Hill ve Tony Myatt, Ekonomi Anti-Ders Kitabı: Eleştirel Bir Düşünürün Mikroekonomi Rehberi

163-176

İnan Gidiş

Batuhan Buğra Akartepe, Hisse Senedi Şer'î İzleme Sistemi-İslam Ekonomisi Açısından Bir Değerlendirme (Kitap Değerlendirmesi, İktisat Yayınları, 2023, 216 s.)

Batuhan Buğra Akartepe, Shariah Monitoring System of Share Certificates-An Evaluation in terms of Islamic Economy (Book Review, İktisat Yayınları, 2023, 216 P.)

177-184

Fatma Zehra Özaslan

JIE

Year/Yıl 2024 | Volume/Cilt 4 | Issue/Sayı 2
Journal of Islamic Economics | İslam Ekonomisi Dergisi

Dynamic Capability Theory in Islamic Bank Merger Discourse in Indonesia (Profitability, Productivity, and Efficiency Perspective)

Lucky Nugroho | lucky.nugroho@mercubuana.ac.id | ORCID: 0000-0002-9613-1667

Assoc. Prof. Dr., Universitas Mercu Buana, Jakarta, Indonesia

Mahroji | mahroji@esaunggul.ac.id | ORCID: 0000-0002-6487-4415

Asst. Prof. Dr., Universitas Esa Unggul, Jakarta, Indonesia

	Research Information / Araştırma Bilgisi
Research Type / Araştırma Türü	Research Article / Araştırma Makalesi
Date of Submission / Teslim Tarihi	08.05.2024
Date of Acceptance / Kabul Tarihi	11.06.2024
Date of Publication / Yayın Tarihi	15.07.2024
DOI	10.55237/jie.1479747
Citation / Atıf	Nugroho, L. & Mahroji (2024). "Dynamic Capability Theory in Islamic Bank Merger Discourse in Indonesia (Profitability, Productivity, and Efficiency Perspective)." <i>Journal of Islamic Economics</i> , 4(2):83-106
Peer-Review / Hakem Değerlendirmesi	Double anonymized - Two external
Ethical Statement / Etik Beyanı	While conducting and writing this study, all the sources used have been appropriately cited / Bu çalışmayı yürütür ve yazarken kullanılan tüm kaynaklara uygun bir şekilde atıfta bulunulmuştur.
Plagiarism Checks / İntihal Kontrolü	Yes – Turnitin, İntihal.Net // Evet – Turnitin, İntihal.Net
Conflict of Interest / Çıkar Çatışması	The author has no conflict of interest to declare / Yazarın beyan edecek herhangi bir çıkar çatışması yoktur.
Complaints / Şikayet	jie@asbu.edu.tr
Grand Support / Destek Fonu	The author acknowledges that they received no external funding in support of this research / Yazar, bu araştırmayı yaparken herhangi bir dış finansman almadığını beyan eder.
Copyright & Licence / Telif Hakkı ve Lisans	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0/ Dergimizde yayın yapan yazarlar CC BY-NC 4.0 kapsamında lisanslanan çalışmalarının telif hakkını saklı tutar.

Abstract

The research aims to analyze the mergers that the Indonesian government of Islamic banks has carried out and to explore the potential for future Islamic bank mergers. The method used in this research is quantitative, supported by secondary data obtained from bank financial statements and also based on previous studies. The findings of this study are that the merger of Bank Syariah Indonesia (BSI) has not optimally improved the profitability, productivity, and efficiency aspects of the bank. Therefore, it is necessary to monitor and re-evaluate the internal conditions of the merged bank, which aims to optimize its resources to provide maximum added value. In addition, the merger plan between the Sharia business unit (UUS)-BTN and Bank Muamalat Indonesia needs to be studied in depth and comprehensively and not in a hurry so that the merger action can have a positive impact on both internal Islamic banks and the community and other stakeholders as external parties. The implication of this research is to provide references and information about merger events that occur and the potential for mergers in Islamic banks in Indonesia to stakeholders, both practitioners and academics. Novelty research related to the impact of mergers and potential mergers of Islamic banks in Indonesia is still limited, especially based on the perspectives of profitability, productivity, and efficiency.

Keywords: Islamic Bank, Merger, Productivity, Profitability, Efficiency.

JEL Codes: G2, G21, G28

Endonezya'daki İslami Banka Birleşme Söyleminde Dinamik Yetenek Teorisi: Kârlılık, Üretkenlik ve Verimlilik Perspektifi

Özet

Araştırma, Endonezya hükümetinin gerçekleştirdiği İslami banka birleşmelerini analiz etmeyi ve gelecekteki İslami banka birleşmeleri için potansiyeli keşfetmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmada kullanılan yöntem nicel olup banka mali tablolarından elde edilen ikincil verilerle desteklenmekte ve ayrıca önceki çalışmalara dayanmaktadır. Bu çalışmanın bulguları, Bank Syariah Indonesia (BSI) birleşmesinin bankanın karlılık, üretkenlik ve etkinlik yönlerini en iyi şekilde iyileştirmediği yönündedir. Bu nedenle, maksimum katma değer sağlamak için kaynaklarını optimize etmeyi amaçlayan birleşmiş bankanın iç koşullarının izlenmesi ve yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. Buna ek olarak, Şeriat iş birimi (UUS)-BTN ve Bank Muamalat Indonesia arasındaki birleşme planının derinlemesine ve kapsamlı bir şekilde incelenmesi ve birleşme eyleminin hem İslami bankalar bünyesinde hem de dışarıda toplum ve diğer paydaşlar nezdinde olumlu bir etki yaratabilmesi için acele edilmemesi gerekmektedir. Bu araştırmanın sonucu, Endonezya'daki İslami bankalarda meydana gelen birleşme olayları ve potansiyel birleşmeler hakkında hem uygulayıcılar hem de akademisyenler olmak üzere paydaşlara referans ve bilgi sağlamaktır. Endonezya'daki İslami bankaların birleşmelerinin ve potansiyel birleşmelerinin etkisine ilişkin yeni araştırmalar, özellikle kârlılık, verimlilik ve etkinlik perspektiflerine dayalı olarak hâlâ sınırlıdır.

Anahtar Sözcükler: İslami Banka, Birleşme, Verimlilik, Kârlılık, Üretkenlik.

JEL Kodları: G2, G21, G28

Introduction

The establishment of Islamic banks in Indonesia differs from that in other countries, such as Malaysia. The community and religious institutions, particularly the Indonesian Ulema Council (MUI), initiated the process of establishing Islamic banks in Indonesia by formulating the concepts and principles of Islamic banking (Iqbal & Subhan, 2022; Rafiqoh, 2020). Furthermore, in response to the public demand for a financial system following Sharia principles, in 1992, MUI supported the establishment of Bank Muamalat Indonesia as the first Islamic bank in Indonesia (Biyantoro & Ghoniyah, 2019). The establishment of Bank Muamalat Indonesia marked a significant milestone in the development of Indonesia's Islamic banking industry. Furthermore, the process of establishing Islamic banks in Indonesia, which began with community initiatives, demonstrates the importance of various parties' active involvement in the development of the Islamic banking industry. Despite beginning from the ground up, the government's support and regulations are essential to fortify and broaden the scope of Indonesia's Islamic banking industry. Therefore, there are differences in the process of establishing Islamic banks in other countries, such as Malaysia, which started with government initiatives (top-down), while in Indonesia, the process started with community initiatives (bottom-up), which then received support from the government and related institutions (Melzatia et al., 2023; Nugroho et al., 2023; Nugroho, Husnadi, et al., 2017; Nugroho, Utami, Doktorlina, et al., 2017; Nugroho, Utami, Sukmadilaga, et al., 2017; Sukmadilaga et al., 2017).

Furthermore, the dynamics of the development of Islamic banks in Indonesia since their establishment until now have undergone a transformation, which, according to previous research conducted by Nugroho (2022) can be described as follows:

- Establishment of Bank Muamalat Indonesia (BMI): As a pioneer, BMI started operations on May 1, 1992. This marks the first time Indonesia has had a bank that operates entirely according to Sharia principles.
- Launch of PT Bank Syariah Mandiri (BSM): BSM began operations on November 1, 1999, as an effort from Mandiri to reach market segments that require Islamic banking products and services.
- The establishment of the PT Bank BNI Syariah (BNIS) foundation took place in 2010. Started operating effectively on June 19, 2010, BNIS is a financial institution that provides sharia alternatives for BNI (conventional bank) customers.
- PT Bank BRI Syariah (BRIS) Operations: Inaugurated after obtaining a license from Bank Indonesia on October 16, 2008, BRIS strengthened the presence of Islamic products in the market.
- Signing of Conditional Merger Agreement: On October 12, 2020, the directors of BSM, BNIS, and BRIS signed a merger agreement that will unite the three banks.

- Legal Merger into Bank Syariah Indonesia (BSI): On February 1, 2021, the three banks formally merged into a single legal entity, while maintaining their core banking operations.
- Post-Merger Core Banking Merger: BSI merged the core banking operations of BSM, BNIS, and BRIS into one on October 1, 2021.
- BSI Annual General Meeting of Shareholders: On May 27, 2022, the issuance of Dwi Warna Series A shares was approved, which changed BSI's status to a state-owned bank.

The transformation of the Islamic banking industry in Indonesia, from the establishment of Bank Muamalat Indonesia in 1992 to the merger that formed Bank Syariah Indonesia, reflects a government strategy to strengthen the Islamic financial sector in the country. This merger step was taken to increase the efficiency, increasing economies of scale, and competitiveness of Islamic banking at the national and international levels. However, there are several previous studies conducted by Al Arif et al. (2023), Miah & Sharmeen (2015), Wahid (2017), and Widarjono (2020), stating the factors that encourage Islamic bank mergers in Indonesia are as follows:

- Mergers aim to combine resources and reduce operational redundancies, potentially improving overall operational efficiency.
- Mergers aim to bring together the assets and financing portfolios of several banks, giving the merged bank greater financial capacity to compete in the global market.
- Mergers can also increase the size of the company or its scale, giving it more capability in research and product development. Therefore, the merged bank has the potential to create Islamic banking products that are more varied and by the needs of the community.
- Through mergers, networks, and services can be expanded, increasing accessibility for the public to utilize Islamic financial services.

The merger process of Bank Syariah Indonesia is certainly inseparable from the role of the National Committee for Sharia Economics and Finance (KNEKS). KNEKS has a critical role in developing policies and strategies that support the growth of the Islamic economy in Indonesia. KNEKS has conducted studies and provided policy recommendations to support the integration and growth of Islamic banking, including recommendations to establish a larger and more competitive Islamic state-owned bank. (KNEKS, 2019)

In addition, the phenomenon of the Islamic banking market share in Indonesia still being below 10% does suggest that the sector still has great growth potential and various challenges that need to be overcome to increase its contribution to the national economy (Choerudin et al., 2023; Purwanti et al., 2024; Vidyaningrum et al., 2023). The fact that Islamic banking only accounts for about 6.74% of the total national banking market, despite having existed since 1992, highlights some important issues and opportunities for further development, hence according to Afiyana et al. (2019), Awan & Bukhari (2011), and Mawardi et al. (2020) there are several challenges faced by Islamic banking, among others:

- One of the main challenges is the lack of understanding among the general public about the principles and benefits of Islamic banking. Effective education to the public is necessary to increase the adoption of Islamic products and services.
- Islamic banking competes with the established conventional banking industry that has a wider network and products. A special strategy is needed to position Islamic products as an attractive alternative.
- Develop innovative Sharia products that are relevant to current market needs so that they can compete with conventional banking products in terms of features and benefits.
- The regulatory infrastructure and government support for Islamic banks need to be continuously improved to ensure that these institutions can operate effectively and efficiently in the national financial system.

On the other hand, the merger process under the KNEKS study in 2019, which at that time was still called the National Committee for Sharia Finance (KNKS), is still not complete because there is a next step, namely BSI is expected to acquire the Sharia Business Unit of Bank Tabungan Negara (UUS-BTN). However, there were objections from UUS BTN Syariah to join BSI which were conveyed by several parties, including:

- Chairman of the Central Leadership Council of APERSI (All Indonesian Settlement Association), Junaidi Abdillah, stated that BSI's core business is different from the core business of UUS-BTN Syariah so it will hinder the development of the existing business of UUS-BTN Syariah, namely in housing sector financing (Alexander, 2022).
- The Chairperson of the Indonesian Young Entrepreneurs Association (HIPMI) Syariah Ibnu Riyanto, also expressed his rejection of BSI's action to acquire UUS-BTN Syariah. The rejection of the Chairman of HIPMI Syariah is because, in addition to the different focus of the UUS-BTN Syariah financing business in contrast to BSI, but also the merger of Islamic banks will eliminate competition in the Islamic banking industry so that it can lead to slow product and policy development and have an impact on low market penetration (low productivity) (F. Sari & Laoli, 2022).
- The Chairman of the National Consortium for Public Housing (Kornas-Pera), Muhammad Joni, also rejected BSI's acquisition of UUS BTN Syariah because it was considered to weaken and complicate access from the lower middle class or low-income people (MBR) to get healthy and livable homes. In fact, according to him, BSI has no focus and experience in the field of housing finance (Tim-Redaksi, 2022).
- In addition, Anwar Abbas, the Deputy Chairman of the Indonesian Ulema Council and also the Chairman of the Muhammadiyah Central Executive Board (PP), stated that he did not agree with BSI's acquisition of UUS BTN Syariah. His reason is that UUS BTN Syariah does not need to be acquired, but the two Islamic banks can contribute to each other according to their respective advantages for the development of the Islamic economy in Indonesia (Pratama, 2022). Even before, Anwar Abbas has also expressed his disapproval regarding

the merger of three Islamic banks consisting of BSM, BNIS, and BRIS because what is needed in the current conditions is how Islamic banks can focus on developing products and expanding their access to Micro and Small Enterprises (MSEs) (Laucereno & Iswahyudi, 2022).

However, by the dynamics of 2024, there is a plan to merge UUS BTN with Bank Muamalat to create a competitor to Bank Syariah Indonesia (BSI) (Binekasri, 2024). Therefore, the merger between UUS BTN and Bank Muamalat aims to create an entity that can compete with BSI. This reflects the realization of the importance of having a strong competitor in the industry to improve service and product quality and encourage innovation. On the other hand, Islamic banks should be able to compete with conventional banks to increase the market share of Islamic banks. Therefore, whether a merger between Islamic banks can solve the problem of market share of Islamic banks that tend to stagnate at this time. Furthermore, following the above phenomenon, the problem formulation in this article is as follows:

- How to analyze the results of the merger of Bank Syariah Indonesia (BSI) from the aspects of profitability, productivity, and efficiency?
- What is the prospect of a merger between UUS BTN Syariah and Bank Muamalat Indonesia (BMI)?

This study aims to analyze the impact and potential of government mergers against Islamic banks in Indonesia. Moreover, the implication of this article is to provide references and information about the merger events that took place in Islamic banks in Indonesia to stakeholders for academics and practitioners. Furthermore, the originality of this research is a merger study that relates to impacts based on aspects of profitability, productivity, and efficiency. Thus, this research has significant importance in providing insights, information, and guidance that can be used by various stakeholders, including academics, practitioners, and policymakers, in the context of Islamic bank mergers in Indonesia.

1. LITERATURE REVIEW

In this study, the grand theory used about the merger action of Islamic banks is the dynamic capability theory presented by Teece et al. (1997). Dynamic capability theory is an important concept in strategic management, especially in understanding how companies adapt to rapid environmental changes. The definition of dynamic capability theory is the ability of an organization to respond rapidly to environmental changes in a way that allows the organization to maintain or create a competitive advantage (Roberts & Grover, 2012; Teece, 2011). This theory emphasizes three main processes, including:

- Ability to scan, search, and explore new opportunities in the market and technology.
- The ability to seize such opportunities through coordination of resources and organization and appropriate decision-making.
- The ability to continuously innovate and transform the organization and its resources to meet changing market needs.

Therefore, dynamic capability theory also states that not only assets and resources are important, but also the organization's ability to make strategic changes that can bring continuous adaptation and innovation (Helfat & Peteraf, 2009; Piening, 2013). Organizations with strong dynamic capabilities cannot only react to environmental changes but also proactively shape their environment to create a competitive advantage (Eisenhardt & Martin, 2000; Schilke, 2014). In the context of the merger of Islamic banks in this study, the dynamic capability theory is very relevant to be implemented. Dynamic capability refers to the ability of a firm to integrate, build, and reconfigure internal and external competencies to cope with a rapidly changing business environment. In the event of a merger bank, this is particularly important because of the following:

- Mergers allow banks to combine assets and resources, which can include technology, talent, and infrastructure (Boloupremo & Ogege, 2019; Devos et al., 2016). Dynamic capabilities assist companies in integrating these assets effectively, ensuring that the integration supports overall strategic objectives.
- In a merger bank, reconfiguration of resources is required to eliminate redundancies and maximize operational efficiency (Wu et al., 2016). Dynamic capabilities enable a company to adapt its structure and processes quickly according to new market needs and strategic objectives.
- Combining capabilities and resources, merged banks can be more competitive (Lorenzo Ochoa et al., 2017). Dynamic capabilities facilitate innovation and faster response to changing market conditions, which can help maintain and improve position in a competitive market.
- Mergers are potentially followed by high uncertainty, both internally and externally (Choné & Linnemer, 2008). Dynamic capabilities provide a framework for companies to adapt and survive in the face of this uncertainty.

Under the dynamic capability theory, this study examines the impact of mergers on competitiveness indicators with a focus on profitability, productivity, and efficiency. These three aspects play an important role in assessing how effective mergers are in improving the competitive capabilities of Islamic banks.

Furthermore, the three aspects of profitability, productivity, and efficiency can be explained as follows:

- Profitability is a direct measure of financial success and is often used as a key indicator of merger success where one of the indicators is return on assets (ROA) (Shanmugam & Nair, 2003).
- Productivity measures the effectiveness of a company in using its resources, i.e. how the assets and resources of both banks are combined and used to achieve greater output with the same or fewer inputs (Maksimovic et al., 2011).

- Efficiency can be measured by the bank's ability to reduce costs and utilize economies of scale (da Silva et al., 2020).

In addition, according to several researchers, including Delong & Deyoung (2007), Farah (2017), Hassan & Giouvriss (2021), Purnamasari et al. (2022), merger action in the context of business and economics is a strategic decision made by companies to achieve various benefits which include :

- Mergers allow companies to capitalize on shared strengths and create greater added value than if they operated separately. Synergies can take many forms, including operational efficiencies, cost savings, or the creation of new products.
- By joining forces, companies can increase their market share or expand their product offerings to new market segments.
- Through merging operations, companies can achieve greater economies of scale, reduce overlap in business functions, and improve overall operational efficiency.
- By combining resources and expertise, companies can strengthen their innovation capabilities and develop new and better products or services.

However, according to previous research (Bikker & Haaf, 2000; Rhoades, 2000) mergers also have the potential to raise some concerns such as the following:

- Mergers can result in high market concentration in a particular industry, which can reduce competition and give the merged entity substantial market power.
- Mergers can reduce the number of competitors in a particular industry, which can hurt consumers and limit their choices.
- Mergers may require the approval of regulators or competition watchdog agencies to ensure compliance with antitrust laws and maintain fair competition in the market.
- Mergers that result in high market concentration or reduce competition may raise antitrust concerns and attract the attention of competition supervisory authorities.

Furthermore, mergers are also events that have a significant impact on various stakeholders, including the companies involved, employees, shareholders, customers, and the market as a whole (Kumar & Bansal, 2008). The success of a merger depends on several key factors which include:

- Careful planning before a merger is essential to identify the necessary integration objectives, risks, and strategies. This includes a thorough evaluation of the finances, operations, and cultures of the companies involved.
- Mergers require a good integration strategy to smoothly combine operations, systems, and corporate cultures. The integration strategy should be designed to achieve the expected synergies and maximize the value of the merger.

- Clear and open communication with all stakeholders, including employees, customers, and business partners, is essential. This helps reduce uncertainty and anxiety and builds trust among the parties involved.
- Different corporate cultures can be a major challenge in a merger. Aligning organizational cultures and goals through an inclusive and structured approach can help reduce integration barriers and facilitate better collaboration among teams.
- A successful merger not only creates immediate value, but also creates long-term value for all stakeholders involved, including employees, shareholders, and customers. This requires focusing on sustainable growth, operational efficiency, and superior customer service.

2. METHOD

The research method used is quantitative by comparing secondary data, namely indicators of profitability, productivity, and efficiency in bank reports from 2021 to 2022. The 2021 and 2022 periods are determined as a result of the BSI merger in February 2021, while 2022 will be the reference year after the merger. Therefore, the stages of data collection and data analysis methods are as follows:

- Define operational variables from the aspects of profitability, productivity, and efficiency.
- Define banks that have assets comparable to Bank Syariah Indonesia (BSI).
- Comparing the profitability, productivity, and efficiency scores of banks comparable to BSI.

The purpose of the research stages is to answer the formulation of research problems that include:

- How to analyze the results of the merger of Bank Syariah Indonesia (BSI) in terms of profitability, productivity, and efficiency?
- What is the prospect of a merger between UUS BTN Syariah and Bank Muamalat Indonesia (BMI)?

2.1. Operational Research Variables

Operational research variables consisting of aspects of profitability, productivity, and efficiency can be explained as follows:

- Return on Asset (ROA): ROA measures how efficient a bank is in generating profits from its assets (Hidayah et al., 2021; Menicucci & Paolucci, 2016; Nugroho et al., 2019) The formula is:

$$\frac{\text{Profit}}{\text{Total Assets}}$$

- Productivity ratio: This ratio measures how efficiently the bank uses its human resources to generate profit. (AlAli, 2020; Rakshit, 2023). The formula is:

$$\frac{\text{Profit}}{\text{Number of Officers}}$$

- Efficiency ratio: This ratio measures the bank's efficiency in managing its operating expenses against operating income. (Harfiah et al., 2016; Nugroho & Bararah, 2018; Soekapdjo et al., 2018) The formula is:

$$\frac{\text{Operational Costs}}{\text{Operational Revenue}}$$

In addition, the banks with assets comparable to that of Shariah Bank Indonesia (BSI), if based on bank asset data as of December 2023, are as follows:

Table 1: Seven Banks in Indonesia with the Largest Total Assets

In trillion rupiah

No.	Bank Name	Assets
1	Bank Mandiri	2,174.21
2	Bank Rakyat Indonesia (BRI)	1,965.00
3	Bank Central Asia (BCA)	1,408.10
4	Bank Negara Indonesia (BNI)	1,086.66
5	Bank Tabungan Negara (BTN)	438.74
6	Banks Syariah Indonesia (BSI)	353.62
7	CIMB Niaga	334.36

Source: Respati & Djumena (2024)

As per Table 1 above, it can be seen that the assets of Bank Tabungan Negara (BTN) and CIMB Niaga are close to those of BSI.

2.2. Comparison Scoring Method

The scoring method used in the operational research variables consisting of aspects of profitability, productivity, and efficiency with comparative analysis of financial indicators between BTN, BSI, and CIMB Niaga is measured by the following method:

- The highest value is given a score: of 3
- The second highest value is given a score: of 2
- The lowest value is given a score: of 1

3. RESULTS AND DISCUSSION

3.1. Analysis of Bank Syariah Indonesia (BSI) Merger Results from the Aspects of Profitability, Productivity, and Efficiency

Under the results of data collection and scoring methods in this study, it can be shown that the comparison of indicators of profitability, productivity, and efficiency aspects between BSI, BTN, and CIMB Niaga is as follows:

Table 2: Scoring Results of Financial Indicators in the Aspects of Profitability, Productivity, and Efficiency between BSI, BTN, and CIMB NiagaBank Name

	Financial Indicators	Year			
		2022	Score	2021	Score
BTN	ROA	1.02	1	0.81	1
	Employee Productivity	256.77	2	212.31	2
	BOPO	89.28	1	91.61	1
	Total Score		4		4
BSI	ROA	1.98	2	1.61	2
	Employee Productivity	229.28	1	155.70	1
	BOPO	75.88	2	80.46	2
	Total Score		5		5
CIMB Niaga	ROA	2.16	3	1.88	3
	Employee Productivity	466.05	3	376.35	3
	BOPO	74.1	3	78.37	3
	Total Score		9		9

Source: From various sources that have been processed

Following Table 2 above, the following can be explained are follow:

- ROA: The best ROA is Bank CIMB Niaga both in 2021 and 2022 with a score of 3. This is followed by BSI with a score of 2 both in 2021 and 2022. Meanwhile, BTN is in the last place in ROA with a score of 1 both in 2021 and 2022.
- Employee Productivity: The highest score for employee productivity is CIMB Niaga, both in 2021 and 2022, followed by BTN with a score of 2 in 2021 and 2022. Meanwhile, the lowest score for employee productivity is BSI with a score of 1 for 2021 and 2022.

- BOPO: The highest BOPO with a score of 3 is CIMB Niaga in 2021 and 2022, followed by bank BSI with a score of 2 in 2021 and 2022. Meanwhile, the highest BOPO is with a score of 1 in 2021 and 2022 found in BTN bank.

According to the results of the data processing above, it is found that Bank Syariah Indonesia (BSI) has less favorable profitability, productivity, and efficiency indicators compared to CIMB Niaga, which has lower assets than BSI. Furthermore, several strategic steps can be taken to improve the governance and performance of BSI post-merger, which include:

- Conduct a thorough evaluation of the company's management and governance structure. This may include a review of internal policies, resource allocation, inefficient organizational structures, and executive-level decision-making. Improvements in governance can help clarify strategic direction and increase accountability.
- With a higher operating cost to operating income ratio than CIMB Niaga, BSI needs to look at its operational processes. Steps such as process automation, redundancy reduction, and human resource optimization can be taken to reduce costs and improve efficiency.
- One of the risks post-merger is the tendency to be less innovative due to greater scale and more bureaucratic processes. BSI needs to encourage a culture of innovation through investment in new technologies, more adaptive financial products, and services that are more responsive to customer needs.
- Results showing lower productivity per employee may indicate issues in human resource management. Banks can improve training programs, career development, and incentive systems to motivate employees and increase their involvement in achieving company goals.
- Implement an effective performance measurement system to regularly assess and adjust the strategies implemented. This includes the use of key performance indicators (KPIs) to objectively assess the effectiveness of actions taken.
- Engage a wide range of stakeholders, including employees, customers, and investors in the change process to ensure there is broad support and understanding of the new direction the merged bank is taking.

However, when reviewed from previous research related to bank mergers, bank mergers fail to achieve the desired results or even cause losses. Research by Becher & Campbell (2005) is one example that informs the failure of several bank mergers, especially in the post-deregulation era of the 1990s in the United States. Some of the reasons behind the failure of bank mergers are as follows:

- Mergers between banks with high levels of branch overlap may result in redundancies and low efficiency. This can result in high integration costs and reduced revenues, especially if the branches compete with each other in the same region.

- Poor integration between merged systems, processes, and corporate cultures can disrupt business operations and performance. Failure to manage integration well can result in disruptions in customer service, decreased productivity, and loss of key employee talent.
- An inaccurate assessment of the business value of the banks involved in the merger may lead to a mismatch of prices and expectations, which in turn may reduce the expected added value of the merger.
- Differences in organizational culture between merging banks can be a major obstacle in achieving synergy and efficiency. Difficulties in aligning organizational cultures and goals can disrupt integration and contribute to merger failure.
- External factors such as regulatory changes, poor market conditions, or changes in industry dynamics can also affect the success of bank mergers. Economic instability or policy changes can alter the business landscape and reduce the expected benefits of a merger.

Therefore, it is important for banks intending to merge to conduct a thorough evaluation, careful planning, and careful execution to minimize risks and maximize value from the merger. Factors such as integration readiness, cultural compatibility, and accurate assessment of potential benefits and risks should be carefully considered before deciding to merge. (Sarala & Vaara, 2010; Tahir, 2014; Vieru et al., 2014). In addition, studies such as those conducted by Garmaise & Moskowitz (2004) have explored the real and social impact of credit market competition resulting from bank mergers. This study related to the complexity and potential negative consequences that can arise from increased competition after a merger, including social dynamics in communities i.e. increased competition in the banking industry, especially after a significant bank merger, can change social dynamics in the affected community or society. For example, branch closures or service reductions may affect access to financial services for communities that depend on such branches.

3.2. The prospect of a Merger between UUS BTN Syariah and Bank Muamalat Indonesia (BMI)

Bank mergers, including in the Islamic banking sector, often face significant challenges and can sometimes be counterproductive. The history of state-owned bank mergers in Indonesia with the formation of Bank Mandiri through the merger of BDN, Bapindo, Bank Eksim, and BBD during the monetary crisis of the late 1990s, is one example of how mergers were intended as a rescue strategy amidst a severe financial crisis. Furthermore, the merger process involving Bank Syariah Mandiri (BSM), BNI Syariah (BNIS), and Bank BRISyariah (BRIS) into Bank Syariah Indonesia (BSI) that took place on February 1, 2021 is an example of the massive consolidation within Indonesia's Islamic banking sector. The merger process was announced and completed in a relatively short period, which posed various challenges in terms of post-merger integration and adjustment. The following is according to some previous scholarly sources (Alaranta & Mathiassen, 2014; Berger & Humphrey, 1992; Dokotri et al., 2016; Febriani & Yancey, 2019; Isonne et al., 2021; Obuba, 2023) stated that several aspects often require special time and attention after a merger such as BSI:

- Integration of information technology systems between different banks is a complex and time-consuming task. This includes the unification of digital service platforms, risk management systems, and accounting and financial systems.
- Harmonizing and optimizing the products and services offered by the merged banks is an important challenge. It is necessary to ensure that the products offered are relevant to market needs and still fulfill Sharia principles.
- Each bank carries its own corporate culture. Creating a cohesive corporate culture from different entities requires strategic efforts in human resource management and internal communications.
- Ensure that all new bank operations follow strict regulations from financial authorities, especially in Islamic banking which has specific principles that must be followed.
- Mergers often raise concerns about redundancy of positions and changes in job structure. Management must handle these issues carefully to maintain employee morale and productivity.
- Maintaining customer trust and satisfaction is vital. Effective communication of the benefits of the merger and the resulting service improvements should be made to ensure customers remain loyal.

One significant example that the BSI merger process is not yet complete is the ransomware attack incident that occurred at Bank Syariah Indonesia (BSI) on May 8, 2023, which paralyzed financial services for five days, indeed indicating significant vulnerabilities in the bank's information technology (IT) security system (H. P. Sari & Ika, 2023). This incident emphasizes the importance of improving information technology security and infrastructure, especially in the post-merger context, where the integration of the IT systems of the merged banks is crucial. This is because, in a merger, the integration of IT systems of the merged entities is often complex and prone to security gaps, especially if the process is rushed or without adequate security testing (Dameri, 2013). In addition, post-merger, management focus is on merging operations and less on improving IT infrastructure. This can create gaps in system security.

The merger plan between UUS-BTN Syariah and Bank Muamalat Indonesia is expected to be completed before October 2024, before the change of the Indonesian president (Burhan & Nugroho, 2024). The merger plan, indeed, needs a very mature and careful approach. Referring to previous merger experiences such as Bank Mandiri and Bank Syariah Indonesia (BSI), there are important lessons that can be learned to minimize the risks and maximize the benefits of this merger process. The critical aspects to be studied in the merger according to previous studies Beck et al. (2006), Joseph (2014), and Wijnhoven et al. (2006) are as follows:

- It is important to conduct a thorough examination (due diligence) of all operational and financial aspects of both banks. This includes analyzing the credit portfolio, asset quality, as well as the suitability of IT systems and corporate culture.

- BSI's experience shows that poorly integrated IT systems can lead to major problems, including security vulnerabilities. IT integration projects must be carefully executed, including comprehensive security testing before the new system goes live.
- Managing change on a large scale is key to mergers. This includes effective communication with all stakeholders, including employees, customers, and investors, as well as training and support for employees in adapting to change.
- The development of a clear operational and business strategy post-merger, including new target markets and service improvements, is vital. This strategy should be oriented toward long-term growth and customer satisfaction.
- Ensure compliance with all applicable regulations, especially in Islamic banking, which has very specific rules regarding financial operations.
- Identify potential risks that could arise from the merger, including operational, financial, and reputational risks. The development of mitigation plans for these risks is essential.
- After a merger, it is important to have a robust monitoring and evaluation system in place to periodically assess the performance of the new bank and adjust strategies as needed.

Furthermore, according to previous research, Wang et al. (2022) and Kaiser (2020) stated that the bottom-up approach in bank merger initiation is considered more effective as it focuses on the real needs of the organization and its stakeholders, including customers. This approach allows banks to identify integration needs that arise from within, which are often more accurate and relevant to actual operational and market conditions. Therefore, two things need to be considered in the bottom-up merger process, namely:

- Advantages of Bottom-Up Approach in Bank Mergers:
 - a. Mergers that are initiated from real operational needs are more likely to support sustainable efficiencies and synergies. This is in contrast to top-down mergers, which may be driven more by policy or political reasons without considering operational fit.
 - b. Banks undertaking need-based mergers are more likely to innovate and adapt to market needs. They can be more responsive to changes in technology and consumer preferences.
 - c. Mergers with the support of employees tend to have a lower risk of internal conflict, as they see the value and direct benefits of the process.
 - d. When the merger is truly aimed at improving services and performance, it will strengthen the trust and satisfaction of customers and other stakeholders.
 - e. Banks that initiate mergers based on their internal analysis have greater control over the process, allowing them to customize the integration according to their exact needs.
- Effective Bottom-Up Bank Merger Implementation Strategy:

- a. Conduct an in-depth analysis of the financial, operational, and strategic conditions of both banks to ensure that a merger is indeed the best strategy.
- b. Enable early employee engagement in the merger process to gain input and strengthen buy-in from within.
- c. Maintain full transparency at every stage of the merger process. Clear and open communication with all stakeholders helps build support and reduce uncertainty.
- d. Establish key performance indicators (KPIs) to monitor the merger process and outcomes, ensuring that the expected objectives are achieved.

Furthermore, mergers driven by real needs and not by external or political pressures are more likely to be successful as they meet clear strategic criteria receive greater support from within the organization and create a stronger foundation for long-term growth and stability. (Bairizki et al., 2021; Kavanagh & Ashkanasy, 2006; Liu et al., 2021; Nugroho, 2023).

Conclusion

Based on the results and discussion, the conclusions related to the merger action of Islamic banks in Indonesia based on dynamic capability theory can be concluded:

- The merger of Bank Syariah Indonesia has not optimally improved the profitability, productivity, and efficiency of the bank. Therefore, it is necessary to monitor and re-evaluate the internal conditions of the merged bank which aims to optimize its resources to provide maximum added value.
- The merger plan between UUS-BTN and Bank Muamalat Indonesia needs to be studied in depth and comprehensively and not in a hurry so that the merger action can have a positive impact on both internal Islamic banks and the community and other stakeholders as external parties.

References

- Afiyana, I. F., Nugroho, L., Fitrijanti, T., & Sukmadilaga, C. (2019). Tantangan pengelolaan dana zakat di Indonesia dan literasi zakat. *Akuntabel*, 16(2), 222–229. <https://doi.org/10.29264/JAKT.V16I2.6013>
- Al Arif, M. N. R., Ihsan, D. N., Zulpawati, & Fatah, D. A. (2023). The impact of conversion on market share in Indonesian Islamic banks. *Banks and Bank Systems*, 18(2), 1–12. [https://doi.org/10.21511/bbs.18\(2\).2023.01](https://doi.org/10.21511/bbs.18(2).2023.01)
- AlAli, M. S. (2020). Staff Efficiency Effects on Financial Performance: A Case Study on Kuwaiti Banks. *International Journal of Business and Applied Social Science*, 2011, 59–63. <https://doi.org/10.33642/ijbass.v6n8p8>
- Alaranta, M., & Mathiassen, L. (2014). Managing risks: Post-merger integration of information systems. *IT Professional*, 16(1), 30–40. <https://doi.org/10.1109/MITP.2013.64>
- Alexander, H. B. (2022). *Pengembang Rumah Subsidi Tolak Merger BTN Syariah dan BSI Halaman all* - *Kompas.com*. [Www.Kompas.Com. https://www.kompas.com/properti/read/2022/06/14/053000621/pengembang-rumah-subsidi-tolak-merger-btn-syariah-dan-bsi?page=all](https://www.kompas.com/properti/read/2022/06/14/053000621/pengembang-rumah-subsidi-tolak-merger-btn-syariah-dan-bsi?page=all)
- Awan, H. M., & Bukhari, K. S. (2011). Customer's criteria for selecting an Islamic bank: Evidence from Pakistan. *Journal of Islamic Marketing*, 2(1), 14–27. <https://doi.org/10.1108/17590831111115213>
- Bairizki, A., Irwansyah, R., Arifudin, O., Asir, M., Ganika, W. G., Karyanto, B., Lewaherilla, N., Nasfi, Nugroho, L., Hasbi, I., & Marietza, F. (2021). Manajemen Perubahan. In *Widina Bhakti Persada Bandung*.
- Becher, D. A., & Campbell, T. L. (2005). Interstate banking deregulation and the changing nature of bank mergers. *Journal of Financial Research*, 28(1), 1–20. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6803.2005.00111.x>
- Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2006). Bank concentration, competition, and crises: First results. *Journal of Banking and Finance*, 30(5), 1581–1603. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2005.05.010>
- Berger, A. N., & Humphrey, D. B. (1992). Megamergers in Banking and the Use of Cost Efficiency as an Antitrust Defense. *The Antitrust Bulletin*, 37(3), 541–600. <https://doi.org/10.1177/0003603x9203700302>
- Bikker, J., & Haaf, K. (2000). *Competition, concentration and their relationship: an empirical analysis of the banking industry*. <https://www.proquest.com/working-papers/competition-concentration-their-relationship/docview/1698222194/se-2>
- Binekasri, R. (2024). *Merger Muamalat & BTN Syariah Rampung Sebelum Ganti Presiden*. [Www.Cnbcindonesia.Com. https://www.cnbcindonesia.com/market/20240219082629-17-515527/merger-muamalat-btn-syariah-rampung-sebelum-ganti-presiden](https://www.cnbcindonesia.com/market/20240219082629-17-515527/merger-muamalat-btn-syariah-rampung-sebelum-ganti-presiden)

- Biyantoro, A., & Ghoniyah, N. (2019). Sharia Compliance and Islamic Corporate Governance. *Trikonomika*, 18(2), 69–73. <https://doi.org/10.23969/trikononika.v18i2.1465>
- Boloupremo, T., & Ogege, S. (2019). Mergers, Acquisitions and Financial Performance: A Study of Selected Financial Institutions. *EMAJ: Emerging Markets Journal*, 9(1), 36–44. <https://doi.org/10.5195/emaj.2019.162>
- Burhan, F. A., & Nugroho, A. C. (2024). OJK Beberkan Kabar Merger BTN Syariah dengan Bank Muamalat, Izin Sudah Masuk. *Finansial.Bisnis.Com*. <https://finansial.bisnis.com/read/20240221/90/1742688/ojk-beberkan-kabar-merger-btn-syariah-dengan-bank-muamalat-izin-sudah-masuk>
- Choerudin, A., Zulfachry, Widyaswati, R., Khasanah, L. D. W. J. S. N., Harto, B., Nita Fauziah Oktaviani, M. I. S., Nugroho, L., Suharsono, J., & Paramita, V. S. (2023). *Literasi keuangan* (Issue June). PT GLOBAL EKSEKUTIF TEKNOLOGI.
- Choné, P., & Linnemer, L. (2008). Assessing horizontal mergers under uncertain efficiency gains. *International Journal of Industrial Organization*, 26(4), 913–929. <https://doi.org/10.1016/j.ijindorg.2007.08.002>
- da Silva, F. G. F., de Oliveira, R. L. M., & Marinov, M. (2020). An analysis of the effects on rail operational efficiency due to a merger between Brazilian rail companies: The case of rumo-all. *Sustainability (Switzerland)*, 12(12). <https://doi.org/10.3390/SU12124827>
- Dameri, R. P. (2013). Aligning post-merger information systems with corporate strategies. Empirical evidence in a bank merger. *International Journal of Management & Information Technology*, 5(1), 446–454.
- DeLong, G., & Deyoung, R. (2007). Learning by Observing: Information Spillovers in the Execution and Valuation of Commercial Bank M&As. *The Journal of Finance*, 62(1), 181–216.
- Devos, E., Krishnamurthy, S., & Narayanan, R. (2016). Efficiency and Market Power Gains in Bank Megamergers: Evidence from Value Line Forecasts. *Financial Management*, 45(4), 1011–1039.
- Dokotri, J., Jidong, D. E., & Pam, V. D. (2016). Merger, acquisition and employees' work attitude after bank reform in Nigeria. *Review of Social Sciences*, 01(09), 1–12.
- Eisenhardt, K. M., & Martin, J. A. (2000). Dynamic capabilities: What are they? *Strategic Management Journal*, 21(10/11), 1105–1121.
- Farah, M. F. (2017). Consumers' switching motivations and intention in the case of bank mergers: a cross-cultural study. *International Journal of Bank Marketing*, 35(2), 254–274. <https://doi.org/10.1108/IJBM-05-2016-0067>
- Febriani, D. M., & Yancey, G. B. (2019). The effect of integration approaches and human resources initiatives on changes in organizational culture and employee attitudes during a merger. *Psychologist-Manager Journal*, 22(2), 108–131. <https://doi.org/10.1037/mgr0000084>

- Garmaise, M. J., & Moskowitz, T. J. (2004). Confronting information asymmetries: Evidence from real estate markets. *Review of Financial Studies*, 17(2), 405–437. <https://doi.org/10.1093/rfs/hhg037>
- Harfiah, L. M., Purwati, A. S., & Ulfah, P. (2016). The Impact of ROA, BOPO, and FDR to Indonesian Islamic Bank's Mudharabah Deposit Profit Sharing. *Etikonomi*, 15(1), 19–30. <https://doi.org/10.15408/etk.v15i1.3109>
- Hassan, M., & Giouvriss, E. (2021). Bank mergers: the cyclical behaviour of regulation, risk and returns. *Journal of Financial Economic Policy*, 13(2), 256–284. <https://doi.org/10.1108/JFEP-03-2020-0043>
- Helfat, C. E., & Peteraf, M. A. (2009). Understanding dynamic capabilities: Progress along a developmental path. *Strategic Organization*, 7(1), 91–102. <https://doi.org/10.1177/1476127008100133>
- Hidayah, N., Nugroho, L., Prihanto, H., & Prihantini, D. (2021). Company Characteristics, Disclosure of Social Responsibility, and Its Impact on Company Performance : An Empirical Study in Indonesia. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(6), 889–895. <https://doi.org/10.13106/jafeb.2021.vol8.no6.0889>
- Iqbal, A., & Subhan, M. (2022). The Role of Bank Syariah Indonesia Microfinance in Financing Small-Scale Businesses. *Hanifiya: Jurnal Studi Agama-Agama*, 5(2), 170–179. <https://doi.org/10.15575/hanifiya.v5i2.21433>
- Isonne, C., Nardi, A., de Soccio, P., Zerbetto, A., Giffi, M., Sindoni, A., Marotta, D., Baccolini, V., Migliara, G., Mete, R., Marzuillo, C., Villari, P., Salis, G., Moirano, F., & De Vito, C. (2021). Job Satisfaction Among Employees After a Merger: A Cross-Sectional Survey in the Local Health Unit of Sardinia Region, Italy. *Frontiers in Public Health*, 9(December), 1–7. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2021.798084>
- Joseph, J. (2014). Managing change after the merger: The value of pre-merger ingroup identities. *Journal of Organizational Change Management*, 27(3), 430–448. <https://doi.org/10.1108/JOCM-10-2013-0184>
- Kaiser, M. S. (2020). Are Bottom-Up Approaches in Development More Effective than Top-Down Approaches? *Journal of Asian Social Science Research*, 2(1), 91–109. <https://doi.org/10.15575/jassr.v2i1.20>
- Kavanagh, M. H., & Ashkanasy, N. M. (2006). The impact of leadership and change management strategy on organizational culture and individual acceptance of change during a merger. *British Journal of Management*, 17(S1), S81–S103. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8551.2006.00480.x>
- KNEKS. (2019). *Profil KNEKS*. Komite Nasional Ekonomi Dan Keuangan Syariah. <https://knks.go.id/tentang>

- Kumar, S., & Bansal, L. K. (2008). The impact of mergers and acquisitions on corporate performance in India. *Management Decision*, 46(10), 1531–1543. <https://doi.org/10.1108/00251740810920029>
- Laucereno, S. F., & Iswahyudi. (2022). *Ketua Muhammadiyah Tolak Rencana BTN Syariah Gabung BSI, Ini Alasannya*. Finance.Detik.Com. <https://finance.detik.com/moneter/d-6116543/ketua-muhammadiyah-tolak-rencana-btn-syariah-gabung-bsi-ini-alasannya>
- Liu, Z., Li, Y., Zhang, Z., & Zhao, R. (2021). The Impact of Business Strategic Orientation on Innovation-Driven Mergers and Acquisitions: An Empirical Study. *Discrete Dynamics in Nature and Society*, 1–11. <https://doi.org/10.1155/2021/5254365>
- Lorenzo Ochoa, O., Claes, B., Koryak, O., & Diaz, A. (2017). Integration through orchestration: The interplay between enterprise systems and inventory management capabilities. *Journal of Enterprise Information Management*, 30(4), 555–582. <https://doi.org/10.1108/JEIM-02-2016-0060>
- Maksimovic, V., Phillips, G., & Prabhala, N. R. (2011). Post-merger restructuring and the boundaries of the firm. *Journal of Financial Economics*, 102(2), 317–343. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2011.05.013>
- Mawardi, W., Mahfudz, M., Laksana, R. D., & Shaferi, I. (2020). Competition and financial effects between islamic and conventional banking. *WSEAS Transactions on Business and Economics*, 17, 101–111. <https://doi.org/10.37394/23207.2020.17.12>
- Melzatia, S., Mahroji, Wahyudi, I., & Nugroho, L. (2023). Analysis of the Ideal Sukuk Structure from the Perspective of Maqasid Sharia of Wealth (Indonesia Case). *International Journal of Commerce and Finance*, 9(1), 21–39.
- Menicucci, E., & Paolucci, G. (2016). The determinants of bank profitability: empirical evidence from European banking sector. *Journal of Financial Reporting and Accounting*, 14(1), 86–115. <https://doi.org/10.1108/jfra-05-2015-0060>
- Miah, M. D., & Sharmeen, K. (2015). Relationship between capital, risk and efficiency: A comparative study between Islamic and conventional banks of Bangladesh. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 8(2), 203–221. <https://doi.org/10.1108/IMEFM-03-2014-0027>
- Nugroho, L. (2022). Problematika Bank Syariah. In *Bank Syariah tidak Syariah?* (pp. 197–207). Fakultas Ekonomi dan Bisnis Islam IAIN Lhokseumawe. https://www.researchgate.net/publication/362872113_PROBLEMATIKA_BANK_SYARIAH
- Nugroho, L. (2023). Masalah Of Islamic Banking Merger Discourses (Indonesia Case). *Afro Eurasian Studies*, 12(2), 14–29. <https://doi.org/10.33722/afes.1280330>
- Nugroho, L., Aryani, E., & Mastur, Akhmad Amien. (2019). Analisa Pengaruh Perputaran Kas dan Perputaran Piutang Terhadap Return on Asset (ROA) pada Perusahaan LQ 45 yang Terdaftar di BEI Tahun 2012-2017. *Inovbiz: Jurnal Inovasi Bisnis*, 7, 20–25.

- Nugroho, L., & Bararah, H. N. (2018). Pengaruh Good Corporate Governance dan Biaya Operasional dan Pendapatan Operasional (BOPO) terhadap stabilitas keuangan bank umum syariah di Indonesia Tahun 2012-2017. *Inovbiz: Jurnal Inovasi Bisnis*, 6(2), 160–169.
- Nugroho, L., Doktorlina, C., & Ali, A. J. (2023). Contemporary Issues of Waqf in Indonesia. *BİLTÜRK Journal of Economics and Related Studies*, 5(3), 187–198. <https://doi.org/10.47103/bilturk.1260151.1>.
- Nugroho, L., Husnadi, T. C., Utami, W., & Hidayah, N. (2017). Masalah and Strategy to Establish A Single State-Owned Islamic Bank in Indonesia. *Tazkia Islamic Finance and Business Review*, 10(1), 17–33.
- Nugroho, L., Utami, W., Doktorlina, C. M., & Husnadi, T. C. (2017). Islamic Banking Capital Challenges To Increase Business Expansion (Indonesia Cases). *International Journal of Commerce and Finance*, 3(2), 1–10.
- Nugroho, L., Utami, W., Sukmadilaga, C., & Fitrijanti, T. (2017). International Journal of Economics and Financial Issues The Urgency of Allignment Islamic Bank to Increasing the Outreach (Indonesia Evidence). *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(4), 283–291. <http://www.econjournals.com>
- Obuba, M. O. (2023). Evaluating the Moral Components of Authentic Leadership on Employees' Productivity. A Literature Review. *Open Journal of Leadership*, 12(01), 89–115. <https://doi.org/10.4236/ojl.2023.121007>
- Piening, E. P. (2013). Dynamic Capabilities in Public Organizations: A literature review and research agenda. *Public Management Review*, 15(2), 209–245. <https://doi.org/10.1080/14719037.2012.708358>
- Pratama, W. P. (2022). *Waketum MUI Tidak Setuju BSI (BRIS) Akuisisi BTN Syariah, Kenapa? - Finansial* *Bisnis.com*. <https://finansial.bisnis.com/read/20220227/90/1505169/waketum-mui-tidak-setuju-bsi-bris-akuisisi-btn-syariah-kenapa>
- Purnamasari, F., Nanda, H. I., Zulkarnaen, M., Susanti, M., & Palil, M. R. (2022). Merger in Islamic Banking Sector: A Snap of Views from Their Customers and Prospective Customer. *International Journal of Social Science (IJSS)*, 2(4), 1839–1846.
- Purwanti, Nugroho, L., & Zulfahmi. (2024). Fenomenologis Peran Industri Rokok dalam Memberdayakan Kaum Perempuan (Studi Kasus Pabrik Rokok Tunas Mandiri, Pacitan, Jawa Timur). *MENAWAN: Jurnal Riset Dan Publikasi Ilmu Ekonomi*, 2(1).
- Rafiqoh, P. A. H. (2020). Marketing Communication of South Kalimantan Shari'ah Bank branch of Kayutangi In Attracting Customers' Interests. *At-Taradhi*, 11(10), 35–45. [http://repo.iain-tulungagung.ac.id/5510/5/BAB 2.pdf](http://repo.iain-tulungagung.ac.id/5510/5/BAB%202.pdf)
- Rakshit, B. (2023). Assessing the effects of cost, revenue and profit efficiency on bank performance: empirical evidence from Indian banking. *International Journal of Organizational Analysis*, 31(5), 1867–1898. <https://doi.org/10.1108/IJOA-06-2021-2802>

- Respati, A. R., & Djumena, E. (2024). *Daftar 10 Besar Bank dengan Aset Jumbo di Indonesia*. Money.Kompas.Com. <https://money.kompas.com/read/2024/02/28/154100926/daftar-10-besar-bank-dengan-aset-jumbo-di-indonesia?page=2>
- Rhoades, S. A. (2000). *Bank mergers and banking structure in the united states, 1980-98*. <https://www.proquest.com/working-papers/bank-mergers-banking-structure-united-states-1980/docview/1698095146/se-2>
- Roberts, N., & Grover, V. (2012). Leveraging Information Technology Infrastructure to Facilitate a Firm's Customer Agility and Competitive Activity: An Empirical Investigation. *Journal of Management Information Systems*, 28(4), 231–269. <https://doi.org/10.2753/MIS0742->
- Sarala, R. M., & Vaara, E. (2010). Cultural differences, convergence, and crossvergence as explanations of knowledge transfer in international acquisitions. *Journal of International Business Studies*, 41(8), 1365–1390. <https://doi.org/10.1057/jibs.2009.89>
- Sari, F., & Laoli, N. (2022). *Hipmi Syariah Menentang Rencana Merger BTN Syariah Ke BSI*. Keuangan.Kontan.Co.Id. <https://keuangan.kontan.co.id/news/hipmi-syariah-menentang-rencana-merger-btn-syariah-ke-bsi>
- Sari, H. P., & Ika, A. (2023). *BSI "Error" Kena "Ransomware", Wamen BUMN: Data Diretas dari Komputer Kantor Cabang*. Money.Kompas.Com. <https://money.kompas.com/read/2023/06/05/194032226/bsi-error-kena-ransomware-wamen-bumn-data-diretas-dari-komputer-kantor-cabang>
- Schilke, O. (2014). On the contingent value of dynamic capabilities for competitive advantage: The nonlinear moderating effect of environmental dynamism. *Strategic Management Journal*, 35(2), 179–203. <https://doi.org/10.1002/smj.2099>
- Shanmugam, B., & Nair, M. (2003). Mergers and Acquisitions of Banks in Malaysia. *Managerial Finance*, 30(4), 1–18. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jaci.2012.05.050>
- Soekapdjo, S., Nugroho, L., Badawi, A., & Utami, W. (2018). BAD DEBT ISSUES IN ISLAMIC BANK: MACRO AND MICRO INFLUENCING (INDONESIA CASES). In *International Journal of Commerce and Finance* (Vol. 4).
- Sukmadilaga, C., Fitrijanti, T., Nugroho, L., & Utami, W. (2017). International Journal of Economics and Financial Issues The Urgency of Allignment Islamic Bank to Increasing the Outreach (Indonesia Evidence). *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(4), 283–291. <http://www.econjournals.com>
- Tahir, R. (2014). The impact of national and organizational cultural differences on international joint venture performance. *Business Review*, 9(1), 47–63. <https://doi.org/10.54784/1990-6587.1227>
- Teece, D. J. (2011). Achieving integration of the business school curriculum using the dynamic capabilities framework. *Journal of Management Development*, 30(5), 499–518. <https://doi.org/10.1108/02621711111133019>

- Teece, D. J., Pisano, G., & Shuen, A. (1997). Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal*, 18(7), 509–533. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198781806.003.0019>
- Tim-Redaksi. (2022). *Kornas - Pera Tolak Merger BTN Syariah Ke BSI - Waspada Medan Indonesia*. Waspada.Id. <https://waspada.id/nusantara/kornas-pera-tolak-merger-btn-syariah-ke-bsi/>
- Vidyaningrum, C. N., Nugroho, L., & Sugiarti, D. (2023). Analisa Tingkat Literasi Keuangan Syariah Masyarakat Desa (Studi Kasus Desa Karangrejek, Wonosari, Gunungkidul). *Trending: Jurnal Manajemen Dan Ekonomi*, 1(1), 156–164.
- Vieru, D., Rivard, S., & Dutot, V. (2014). Insights from a Review of the Literature on Post-Merger Information Systems/Information Technology Integration. *International Business Research*, 7(7), 23–36. <https://doi.org/10.5539/ibr.v7n7p23>
- Wahid, M. A. (2017). Comparing the competition of Malaysia Islamic and conventional banks: Evidence surrounding the global financial crisis. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 8(1), 23–40. <https://doi.org/10.1108/JIABR-06-2015-0022>
- Wang, D., Liu, Y., Hsieh, Y. C., & Zhang, Z. (2022). Organisational Change: "Top-down" or "Bottom-up" Management? *Journal of Organizational Behavior*, 43(7), 1240–1250. <https://doi.org/10.1002/job.2634>
- Widarjono, A. (2020). Stability of Islamic banks in Indonesia: Autoregressive Distributed Lag Approach. *Jurnal Keuangan Dan Perbankan*, 24(1), 40–52. <https://doi.org/10.26905/jkdp.v24i1.3932>
- Wijnhoven, F., Spil, T., Stegwee, R., & Fa, R. T. A. (2006). Post-merger IT integration strategies: An IT alignment perspective. *Journal of Strategic Information Systems*, 15(1), 5–28. <https://doi.org/10.1016/j.jsis.2005.07.002>
- Wu, D. D., Luo, C., Wang, H., & Birge, J. R. (2016). Bi-level Programming Merger Evaluation and Application to Banking Operations. *Production and Operations Management*, 25(3), 498–515. <https://doi.org/10.1111/poms.12205>

JIE

Year/Yıl 2024 | Volume/Cilt 4 | Issue/Sayı 2
Journal of Islamic Economics | İslam Ekonomisi Dergisi

البناء المؤسسي التنموي للاقتصاد الإسلامي

Monzer Kahf | monzer.kahf@izu.edu.tr | ORCID: 0000-0001-7627-7098

Prof. Dr., Sabahattin Zaim University, Department of Islamic Economics and Finance,
İstanbul, Türkiye

بيانات البحث / Research Information

نوع البحث / Research Type	مقالة / Article
تاريخ التسليم / Date of Submission	14.11.2023
تاريخ القبول / Date of Acceptance	12.05.2024
تاريخ النشر / Date of Publication	15.07.2024
DOI	10.55237/jie.1390795
عطف / Citation	Kahf, M. (2024). "البناء المؤسسي التنموي للاقتصاد الإسلامي." Journal of Islamic Economics, 4(2):107-128
تحكيم المحكم / Peer-Review	حكمان خارجيان - التحكيم السري / Double anonymized - Two external
بيان أخلاقي / Ethical Statement	تم العزو إلى جميع المراجع المستخدمة بشكل صحيح أثناء إجراء البحث وكتابته / While conducting and writing this study, all the sources used have been appropriately cited.
فحص الانتحال / Plagiarism Checks	نعم - Turnitin, İntihal.Net / Yes - Turnitin, İntihal.Net
تضارب المصالح / Conflict of Interest	ليس لدى المؤلف أي بيان عن تضارب في المصالح / The author has no conflict of interest to declare.
شكوى / Complaints	jie@asbu.edu.tr
صندوق الدعم / Grand Support	يعلن المؤلف أنه لم يتلق أي تمويل خارجي أثناء إجراء هذا البحث / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.
حقوق التأليف والترخيص / Copyright & Licence	يحتفظ المؤلفون الذين قاموا بالنشر في مجلتنا بحقوق الطبع والنشر لأعمالهم المرخصة بموجب: CC BY-NC 4.0 / Author publishing with the journal retains the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

الملخص

الاقتصاد الإسلامي المعاصر هو نظام اقتصادي يقوم على المبادئ والقيم الإسلامية. يحظر هذا النظام الفوائد والقمار وأمثالهما من المعاملات غير المنتجة. يهدف الاقتصاد الإسلامي المعاصر إلى تحقيق نمو اقتصادي عادل ومستدام. ويهدف البناء المؤسسي للاقتصاد الإسلامي المعاصر إلى تطبيق المبادئ الأساسية لهذا النظام. وهذه المؤسسات هي المؤسسات النفسية في ذات الإنسان وضميره، والمؤسسات الخارجية بنوعها الأدبي المعنوي كالقوانين والسياسات والمادي مثل المؤسسات المالية والشركات والمؤسسات الأكاديمية والتدريبية. تبحث هذه الورقة في هذين النوعين من المؤسسات وتبين كيفية ترابطهما وأن التنمية والبناء الاقتصادي لأي مجتمع يبدأ من داخل النفوس أولاً ثم يتجلى بالمؤسسات المعنوية والمادية التي تقيم قواعد البنية الاقتصادية والتنموية وفقاً للمبادئ والقيم الإسلامية.

الكلمات المفتاحية: الاقتصاد الإسلامي، البناء المؤسسي، المؤسسات النفسية، المؤسسات المعنوية والقانونية، المؤسسات المادية.

A12, L00 :JEL Codes

The Institutional Construction of the Contemporary Islamic Economy

Abstract

Contemporary Islamic economy is an economic system based on Islamic principles and values. This system prohibits interest, gambling, and similar unproductive transactions. Contemporary Islamic economics aims to achieve equitable and sustainable economic growth. The institutional structure of the contemporary Islamic economy aims to implement the basic principles of this system. These institutions are the psychological inner institutions within the human being and his conscience, and the external institutions of both moral and ethical type, such as laws and policies, and material institutions, such as Islamic financial institutions, companies, and academic and training institutions. This paper examines to explore these two types of institutions and shows how they are interconnected and that development and economic structure of any society begins from within the souls first and is then manifested in the moral and material institutions that make the foundations of the economic and development structure in accordance with Islamic principles and values.

Keywords: Institutional Structure, Inner Institutions, External Institutions, Material Institutions, Abstract Institutions, Policies and Laws.

JEL Codes: A12, L00

Çağdaş İslam Ekonomisinin Kurumsal Yapısı

Özet

Çağdaş İslam ekonomisi, İslami prensip ve değerlere dayanan bir ekonomik sistemdir. Bu sistem faiz, kumar ve benzeri verimsiz işlemleri yasaklamaktadır. Çağdaş İslam ekonomisi, adil ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi hedeflemektedir. Çağdaş İslam ekonomisinin kurumsal yapılanması bu sistemin temel ilkelerini hayata geçirmeyi amaçlamaktadır. Bu kurumlar, insanın ve vicdanının içindeki psikolojik kurumlar, kanunlar ve politikalar gibi ahlaki türden dış kurumlardır. Ayrıca İslami finans kurumları, şirketler, akademik ve eğitim kurumları gibi maddi kurumlar da buna ilaveten zikredilebilir. Bu makale bu iki tür kurumu incelemektedir. Bununla beraber bunların nasıl birbirine bağlı olduğunu ve herhangi bir toplumun kalkınması ile ekonomik inşasının önce nefislerde başladığını ele almaktadır. Nefislerde başlayan bu kalkınma daha sonra, İslami ilke ve değerlere uygun iktisadi kalkınma yapısının temellerini oluşturan manevi ve maddi kurumlarla tecelli etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Ekonomisi, Kurumsal yapılanma, Psikolojik Kurumlar, Ahlaki ve Hukuki Kurumlar, Fiziki Kurumlar.

JEL Kodları: A12, L00

تناقش هذه الورقة المختصرة البنية المؤسسية لاقتصاد إسلامي معاصر، وتركز بشكل خاص على الجانب التنموي فيه. وهي بحث تأصيلي في أصول النظام الاقتصادي الإسلامي يعتمد على نصوصه الأصلية في الكتاب والسنة في محاولة للتوصل إلى فهم البنية المؤسسية لهذا النظام وعلاقة ذلك بالتنمية الاقتصادية والاجتماعية. ومن المهم في المقدمة بيان أهمية البناء المؤسسي بفروعه الثقافية النفسية، الاقتصادية الخارجية بنوعها المعنوي المتمثل في القوانين والنظم والسياسات، والمادي المتمثل بالبنى الاقتصادية المرئية من منشآت وصناعات وطرق ومواصلات واتصالات وغيرها. ثم تنتقل الورقة إلى مناقشة البناء المؤسسي لاقتصاد إسلامي معاصر في هذه الجوانب الثلاثة. وتختتم الورقة ببيان ما ينبغي العمل على تغييره في مجتمعاتنا الإسلامية المعاصرة من أجل جعلها أكثر مساهمة في التنمية الاقتصادية المستدامة. ولم أقسم الورقة إلى أقسام بل وضعتها في نقاط متسلسلة متتابعة.

1. يتحدث الاقتصاديون المعاصرون عن أسباب التقدم الاقتصادي لبعض الأمم والتخلف الاقتصادي للبعض الآخر، ويحاولون أن يكتشفوا أسباب هذه الفوارق في مستوى الإنجاز الاقتصادي للشعوب. فإذا تركنا جانباً مسألة الاستعمار الأوروبي للشعوب الأخرى واستغلال خيراتها من أجل التنمية الاقتصادية في أوروبا، وأسباب هذا الاستعمار ودوافعه ونتائجه، فإنه من الممكن ملاحظة الأسباب والعوامل الاقتصادية التي تشكل فوارق في مستوى الإنجاز الاقتصادي للشعوب المختلفة من خلال ما يسمى بنظرية التمكين الاقتصادي Economic enablement. والتمكين الاقتصادي لا يقصد به أبداً الحصول على القوة الاقتصادية وإنما يقصد به هنا - كما تدل العبارة الإنجليزية - السياسات والمؤسسات التي تتيح الفرصة للعناصر الفاعلة في أي اقتصاد وأهمهم أولئك الذين يحملون أفكار مشاريع والمدراء والتجديديون (entrepreneurs/mangers/innovators) لكي تتخذ القرارات وتقوم بالأعمال التي تؤدي إلى زيادة الإنتاج وإشباع دوافع الاغتناء لديها بغض النظر عن الأهداف النفسية للاغتناء عند هؤلاء الأفراد، سواء أكانت لزيادة الثروة والرفاه الشخصيين، أو لرفاه العائلة، أو لخدمة المجتمع والمحيط الاجتماعي بصورة عامة.

ولقد حاولت عدة أبحاث في العقدين الأخيرين أن تقوم بتجارب اقتصادية عن طريق أسلوب المحاكاة simulation أو أسلوب إبعاد العوامل غير المؤثرة factor exclusion or elimination من أجل التعرف على الأسباب الحقيقية التي تكمن وراء التقدم أو التخلف الاقتصادي للأمم. ولقد كانت نتيجة هذه الأبحاث أن الاستثمار الرأسمالي ونقل التكنولوجيا وكثافة أو كفاءة اليد العاملة لا تشكل أسباباً أساسية في النمو الاقتصادي للشعوب سواء أكانت هذه

العوامل منفردة أم مجتمعة (Rodrik, 2007)، حيث لوحظ ذلك في دراسات أجريت على اقتصاديات كوريا الجنوبية وهيتي وألمانيا الغربية قبل توحيد ألمانيا (Rodrik, 2007). وفي مقابل ذلك، فقد توصلت عدة دراسات إلى النتيجة التي لا مفر منها وهي أن أهم عوامل النمو الاقتصادي لأي شعب من الشعوب إنما هو وجود المؤسسات والسياسات التي تُمكن أو تُيسر أو تتيح الفرص للعناصر الناشطة اقتصادياً لزيادة الإنتاج وزيادة الثروة الفردية وبالتالي الاجتماعية. وتتطلب هذه الدراسات بمجموعها نظرة جديدة غير تقليدية لدور الدولة وما ينبغي أن تقوم به من أجل التنمية الاقتصادية.

2. كما تتحدث الدراسات الاقتصادية عن نوعين من المؤسسات التي تعين الأفراد على زيادة الإنتاج وتكوين الثروات الفردية والاجتماعية، حيث يتعلق النوع الأول بالعامل الداخلي النفسي الكامن في ضمير الإنسان وداخل نفسه، ويتجلى في موافقه وردود أفعاله الخارجية كما يتجلى في الثقافة الاجتماعية وفي المؤسسات والسياسات التي يصنعها هؤلاء الأفراد من خلال مناصبهم وأعمالهم الوظيفية في المجتمع ومؤسسات الدولة وتتأثر بها جميع العناصر الناشطة اقتصادياً في أي مجتمع.

أما النوع الثاني من المؤسسات فيتعلق بالمؤسسات التي تُمكن (أو تعرقل) الأفراد من القيام بنشاطاتهم في زيادة الإنتاج والثروة، وهي من صناعة الأفراد مهما كان تصورنا للنموذج السياسي الذي يقوم في بلد معين. فإذا وُجد النموذج السياسي الفاسد والمفسد والقائم على إنكار حق الشعوب في التنمية الاقتصادية وعلى الاستئثار بمواردها لصالح فئة صغيرة، فإن هذا النموذج السياسي سينشئ أو يقيم المؤسسات الخارجية التي تعرقل نشاط الأفراد وتحوله لخدمة الطبقة الحاكمة المستغلة. أما إذا وجد النموذج السياسي الذي ينبثق عن الشعوب ومصالحها فإنه سيقوم المؤسسات الخارجية التي تنبع من ضمير الإنسان السوي وتعين العناصر الفاعلة اقتصادياً على إقامة المشروعات وتنفيذ الأفكار التي تؤدي إلى زيادة الإنتاج والثروة. ففي كلا الحالتين - ومهما كان النموذج السياسي القائم - فإن المؤسسات الخارجية إنما هي نتاج حتمي للمؤسسات النفسية الثقافية التي تكمن في ضمير الإنسان سواء أكان إنسان المجتمع أم كان إنسان الطغمة الحاكمة المستغلة.

وتتألف المؤسسات الخارجية من نوعين أو شقين يمكن اعتبار أحدهما مقدمة وشرطاً ضرورياً لازماً للشق الآخر. أما النوع الأول فهو المؤسسات المعنوية التي تتجلى في القوانين، والتعليمات، والسياسات التي تطرحها الدولة ومؤسساتها. وقد تكون هذه السياسات سياسات متخلفة ومعرقله لا تحتوي على العوامل اللازمة لتحفيز العناصر الاقتصادية

الفاعلة على القيام بتأسيس المشروعات، وتحمل أعبائها، والأمل بنتائجها. وأما النوع الثاني فهو المؤسسات المادية التي تسهل على العناصر الفاعلة عملية إقامة المشروعات التنموية التي تزيد من إنتاج الثروة. وهذه المؤسسات هي من أنواع البنوك، وأسواق المال، ووسائل الاتصالات والمواصلات، والمحاكم التي تفصل في الخصومات المادية والاقتصادية بكفاءة بحيث لا تعطل ثروات الكيانات الاقتصادية ونشاطهم المالية والتجارية، وغير ذلك من المؤسسات المادية الملموسة.

وبمعنى آخر، فإن المؤسسات الخارجية - سواء أكانت قوانين ونظماً وسياسات وتعليمات أم كانت بُنى مادية مساعدة- إنما هي من صنع المؤسسات النفسية (Inner Institutions) التي تكمن في داخل ضمير الإنسان والتي تجعل من هذا الإنسان عنصراً قادراً على إقامة وإدارة المؤسسات الخارجية بنوعيتها المذكورين. هناك مبادئ أساسية تكمن وراء الإنجاز الاقتصادي للأفراد، ويبين القرآن الكريم لنا أهم هذه المبادئ في الآية 16:76 "وَصَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلَيْنِ أَحَدُهُمَا أَبْكَمُ لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَهُوَ كَلٌّ عَلَى مَوْلَاهُ أَيْنَمَا يُوَجِّههُ لَا يَأْتِ بِخَيْرٍ هَلْ يَسْتَوِي هُوَ وَمَنْ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَهُوَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ". فهذه الصفات الأربعة المذكورة في الآية الكريمة هي صفات التخلف الاقتصادي وهي:

1. عدم القدرة على التواصل مع الآخرين والإفادة من خبراتهم وتقديم الخبرات لهم، وبالتالي عدم القدرة على التعاون معهم والعمل المشترك للإنتاج الذي يفيد الجميع.
2. العطالة وفقدان القدرة على إنتاج الأفكار والأعمال والأشياء، وفقدان الطاقة المنتجة العاملة القادرة على الإنتاج والتحسين والإبداع وتغيير الواقع إلى ما هو أحسن منه.
3. الاعتماد على الغير وفقدان روح المسؤولية عن النفس وعن الآخرين أيضاً والانتكال على الآخرين ورمي العبء عليهم والاكتفاء بالخضوع والخنوع لجهة آمرة ومسيطرة.
4. عدم القدرة على اتباع التعليمات والقيام بالأعمال الممنهجة المخططة وبالتالي عدم القدرة على التعاون المنظم مع الآخرين. ومن الواضح أن ما يقابل هذه الخصائص السلبية المؤدية إلى التخلف خصائص النهضة والتنمية الاقتصادية التي تبدأ من الإنسان العارف للعدل والخير القادر على الأمر به وإقامته في المجتمع والذي هو نفسه يعرف الصواب ويعمل به.

3. كان من الممكن الاسترسال في تفصيل المعاني النفسية للتنمية ومضاداتها من معاني التخلف ولكن هذا الجزء من الورقة سيناقش ثلاثة منها فقط وهي بمثابة شروط مهمة في تنمية المؤسسات النفسية الداخلية. هذه المعاني الثلاثة هي المسؤولية الفردية، والتعاون المنتج، وروح الإتيقان والتحسين المستمر.

أما المسؤولية الفردية فهي الإحساس العميق في داخل النفس بأن عملية الإنتاج الاقتصادي والسعي لتحصيل الرزق للنفس وللأسرة إنما هو واجب فردي ومسؤولية شخصية لا ترتبط ولا تتعلق بكل ما يقوم به الأفراد الآخرون وبكل أنواع العوائق والمثبطات كما لا تتوقف بسبب أي منهم. كما أن هذه المسؤولية الفردية تقتضي من الوحدة الاقتصادية أن تسعى بكل جهد لتحصيل كفايتها والقيام بإنتاج لوازمها بشكل مباشر أو غير مباشر دون أن تنتظر من الآخرين أو من الدولة أن تقوم أولاً بما عليها.

وبناءً على ذلك، تقوم النظرية الإسلامية في الاقتصاد وغيره من مناحي الحياة على مبدأ "وكلُّهم آتية يوم القيامة فرداً" (القرآن الكريم 95:16). إذ أن المآل النهائي لتلبية حاجات الأفراد والأسر إنما يقع عليهم أنفسهم، وهؤلاء الأفراد والأسر هم أنفسهم المسؤولون عن إنتاج ما يسد جميع حاجاتهم وما يزيد من ثرواتهم.

ولا تقوم المسؤولية الفردية إلا على الحرية الفكرية والسياسية والاقتصادية. فالعقل المكبل في جانب من جوانب نشاطه لا يكون إلا عاجزاً مكبلاً في الجوانب الأخرى. والحرية أمر لا تستطيع صناعته القوانين، بل هو الذي يصنع القوانين. ولأن الحرية غرس داخلي في عمق النفس الإنسانية يتفجر طاقة وحركة وسعيًا في تحقيق الأهداف الاقتصادية والاجتماعية والسياسية، فعندما نستطيع أن نعيد صياغة مبدأ الحرية في داخل النفس ستمكن من فرض حريتنا على الأوضاع الخارجية المحيطة بنا.

أما التعاون المنتج فإنه يقوم على القناعة الذاتية - إضافة إلى المكوّن الثقافي - بأنه لا بد لكل وحدة اقتصادية من أن تعمل مع الوحدات الأخرى القريبة منها من أجل إيجاد البنى المشتركة ولتأدية الواجبات المجتمعية التي تساعد على قيام الأفراد بتوليد الثروة الإضافية أو القيمة المضافة من خلال إقامة المشروعات المنتجة. يتجلى هذا التعاون المنتج في معنى فريضة الكفاية التي تعتبرها الشريعة واجباً فردياً إلى أن يتم إنجاز الخدمة الاجتماعية المطلوبة فيها. ومما يؤسف له أن الأمثلة التقليدية لفريضة الكفاية كان قد ذكرها الفقه الموروث في جوانب جزئية محضة مثل دفن الموتى في حين أن الفرائض الاجتماعية الأساسية تكمن في التعاون من أجل وضع القوانين والنظم والسياسات التي تساعد الأفراد على الإنتاج وزيادة الثروة، وفي تقديم الخدمات العامة للناس، ورفع الظلم الاقتصادي والسياسي عنهم.

يفترض الاقتصاديون بأن كل الناس يرغبون في زيادة ثرواتهم وزيادة دخولهم واستهلاكاتهم بصورة مستمرة لا تعرف معنى من معاني الإشباع أو التوقف. ويتحدث ديننا الإسلامي عن الإحسان والمحسنين والإتقان والمتقنين. فحتى في أحلك ساعات الحزن والبكاء على ولده إبراهيم، لم يُقت الرسول صلى الله عليه وسلم أن يبنه الدافن إلى ضرورة الإتقان في عمله. وتكثر الأحاديث في أن الإحسان معنى يقوم على مراقبة الله في كل عمل "فإن لم تكن تراه فإنه يراك"، كما تتكرر الآيات في الإحسان والمحسنين وأن الإحسان درجة تفوق درجة الإيمان. فالإحسان هو الرغبة الداخلية الحقيقية بالانتقال دائماً إلى درجة أعلى ليس فقط في الجوانب الروحية والنفسية بل في الجوانب المادية والإنتاجية أيضاً. فالعمل على زيادة الإنتاج وزيادة الدخل والاستهلاك وزيادة الرفاه هو جزء أصيل من الإحسان الذي يحبه الله ويجب فاعليه، ولقد قبل الرسول ﷺ يوماً ورمت من شدة العمل. (السرخسي، 30/245).

4. تتأسس على هذه المبادئ الأساسية الثلاثة قيم نفسية اجتماعية مهمة تعتبر هي المؤسسات النفسية الثقافية التي تتمكن من خلق وتوليد القوانين والسياسات الممكنة لزيادة الثروة والإنتاج *enabling laws and policies*. إن من هذه القيم النفسية الثقافية قضايا من مثل الأمور التالية:

4.1 الإنجاز الاقتصادي الفردي: إن العمل الصالح بمفهومه الحقيقي الشرعي إنما هو العمل الإنتاجي الذي يفيد الإنسان وقد يفيض منه بما يعين الآخرين أيضاً. فلقد قبل النبي ﷺ يوماً ورمت من العمل، وعندما رغب الصحابة أن يكون عمل واحد منهم في سبيل الله لما رأوا فيه من قوة في العضلات والجوارح أحابهم النبي ﷺ أنه إن كان يسعى على نفسه أو أهله أو من حوله فهو في سبيل الله (البيهقي، رقم 8338). ومن المعروف أن أول الصدقة وخيرها هو ما كان على النفس ثم الأهل ثم من حولهم.¹ فالعمل الصالح هو العمل الإنتاجي المثمر الذي يحقق إنجازات للإنسان نفسه ثم لغيره فمن حوله، حتى إن من ذلك ما أكله الطير أو الوحش كما ورد في الحديث (النسائي، رقم 3106).²

4.2 التعاون والعمل المشترك: المرء قوي بأخيه وبجاره وبمن يليه، والعمل المشترك يضيف قوة إنتاجية تزيد على مجموع الطاقات الفردية الإنتاجية لمكوناته، لأنه يُمكن من التخصص وسد الثغرات التي يتعرض لها العمل الفردي،

1 كما جاء في الحديث "أبدأ بنفسك فتصدق عليها فإن فضل شيء فأهلك فإن فضل عن أهلك شيء لندوي قرابتك فإن فضل شيء عن ذي قرابتك فهكذا وهكذا." رواه مسلم 997، وأبو داود 3957، والنسائي وصححه الألباني (الدرر السنية، الموسوعة الحديثية).

2 "أخبرنا قُتَيْبَةُ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي حَبِيبٍ عَنْ أَبِي الْحُبَيْرِ عَنْ أَبِي الْمُطَّابِ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَامَ تَبُوكَ يَخْطُبُ النَّاسَ وَهُوَ مُشْبَعٌ ظَهْرُهُ إِلَى رِجْلَيْهِ فَقَالَ أَلَا أُخْبِرُكُمْ بِخَيْرِ النَّاسِ وَشَرِّ النَّاسِ إِنَّ مِنْ خَيْرِ النَّاسِ رَجُلًا عَمِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ عَلَى ظَهْرِ قَرِيْبِهِ أَوْ عَلَى ظَهْرِ بَعِيْرِهِ أَوْ عَلَى قَدَمِهِ حَتَّى يَأْتِيَهُ الْمَوْتُ وَإِنَّ مِنْ شَرِّ النَّاسِ رَجُلًا فَاجِرًا يَفْرَأُ كِتَابَ اللَّهِ لَا يَزْعُمُ إِلَى شَيْءٍ مِنْهُ"

والتعاون والقدرة على العمل مع الآخرين في مجموعات تولد قيمة اقتصادية أمر حث عليها الإسلام في أكثر من موضع في القرآن الكريم وفي الحديث أيضاً.. فالمسافر شيطان والمسافران شيطانان والثلاثة ركب (أبو داود، رقم 2609).³

4.3 العمل المستمر على زيادة الإنتاجية: ذلك أن من استوى يومه فهو مغبون (أبو الفضل، 1995)، لأن استواء اليومين هو فقدان في الزيادة الإنتاجية والمؤمن لا يشبع من خير حتى يكون منتهاه الجنة (النووي، رقم 119).

4.4 الدقة في المواعيد والعهود: وهي من صفات المؤمنين ومن تخلى عنها وقع في شُعب النفاق. فلقد علمنا الإسلام أن نراقب استعمالنا للوقت خمس مرات على الأقل في اليوم الواحد كما علمنا أن يكون يومنا كله مرتبطاً بمواعيد دقيقة، مما قبل شروق الشمس إلى ما بعد غروبها، كما أحاطتنا النصوص الشرعية الأصلية في القرآن والسنة بحسابات كثيرة ومستمرة، فالحسنات تُعد عدداً والسنابل تولد حساباً آخر للأعداد والأرقام، أما الربا فيمحقه الله. الدقة في التصرفات والإنجاز في المواعيد صفات مسختها كتابات متحذقة في قرون التخلف الفكري عندما زعمت أن الوعد لا يلزم إنجازه وعندما أرخت العنان للدقة في الإنجاز (punctuality and accuracy).

4.5 الإخلاص والأمانة: وهما قيمتان أساسيتان في العمل الاقتصادي وفي الإنجاز المادي. فعمار يحمل لبنتين في كل مرة في حين يحمل غيره لبنة واحدة في بناء مسجد الرسول ﷺ في المدينة المنورة (عبد الرزاق، رقم 20426)، والإخلاص في العمل الإنتاجي الاقتصادي من النصيحة لله ولرسوله ولأئمة المسلمين وعامتهم. فالإخلاص مطلوب ليس فقط في العبادات، بل أيضاً في شؤون الدنيا.

4.6 الإيثار والغيرية: وهما يقتضيان التضحية في خدمة الآخرين ممن هم حولنا في مكان العمل وفي المصنع والحلي والطريق. فلقد جعلت الشريعة الخلاص الفردي يوم القيامة مرتبطاً ارتباطاً مباشراً بمساعدة الآخرين. يعبر عن ذلك الحديث القدسي "مرضت فلم تعديني، واستطعمتك فلم تطعمني" (مسلم، رقم 2569). ذلك لأن هذا الدين قد جعل الخلاص النهائي يوم القيامة مرتبطاً بتقديم الخدمات والمساعدات للآخرين بقدر ما هو مرتبط بالإنتاج والإنجاز كما يعبر عن ذلك حديث "مألك ما أكلت فأفئيت أو لبست فأبليت أو تصدقت فأبقيت" (النسائي، رقم

³ "الرَّكِبُ شَيْطَانٌ وَالرَّكِيَانِ شَيْطَانَانِ وَالثَّلَاثَةُ رَكْبٌ". وهذا الحديث يؤكد على أهمية التعاون والوحدة. إنه يلفت الانتباه إلى مخاطر العمل منفرداً وفوائد العمل معاً. إنه بمثابة حافز للمسلمين لمساعدة بعضهم البعض وإظهار التضامن.

3615) وبذلك يتولد نوع فريد من الأنانية من خلال الغيرية، ذلك أن زيادة الحسنات الفردية ورجحان الميزان يوم القيامة يرتبطان ارتباطاً مباشراً بمقدار ما تصدقت فأبقيت، أي بمقدار الأعمال الغيرية التي قمت بها من أجل الآخرين.

4.7 الحساسية الشديدة للعدالة: بالعدل تقوم الدنيا وتقوم الأحكام. ولكن ديننا الحنيف جعل العدل ميزاناً دقيقاً يتوضع في داخل ضمير الإنسان بقدر ما هو أساس الحساب يوم القيامة. فالعدل ومعانيه هو من أكثر العبارات تكراراً في القرآن الكريم وهو يقتضي عدلاً مع النفس فلكل ذي حق حقه، وكلّ ينبغي أن يعطى حقه. كما يقتضي عدلاً مع الآخرين وعدلاً أيضاً مع الحيوان وحتى مع الأشياء؛ فلا تستعمل الأشياء عبثاً دون هدف انتفاعي منها ولا تبذل الجهود دونما مقصد ذي فائدة للإنسان أو محيطه أو مجتمعه.⁴

4.8 الرحمة والعناية بالآخرين: لا توجد شريعة أرضية الوجود أو سماوية المصدر رفعت اعتبار الرحمة والعناية بالآخرين إلى المستوى الذي رفعتهما إليه شريعتنا. فمساعدة الآخرين وضع لها الإسلام ركناً من أركانه الخمسة وحداً فاصلاً بين الكفر والإسلام، فوالله لو منعوني عقاب بعير (أو عناقا) لقاتلتهم عليه (إمام مالك، رقم 923). وللرحمة والعناية بالآخرين حدٌ أدنى هو الزكاة ولهما حدود قصوى لا تقف دون السماء من خلال مؤسستي الصدقة والصدقة الجارية أو الوقف حيث استطاعت أمتنا في بعض أحيائها المشرقة أن تخدم قطاعات الصحة والتعليم والخدمات العامة عن طريق الأوقاف والصدقات، وذلك إضافة إلى العلوم والأبحاث والعناية بالحيوانات الأهلية والبرية في الغابات والجبال.

4.9 احترام النعمة: خلق الله سبحانه لنا الأرض لنمشي في مناكبها ونأكل من رزقه،⁵ وأسبغ علينا من النعم ما لا يحصى. ولكن النعمة بمعناها الضيق تشمل كسرة خبز أو تمرّة وقعت في أرض قدرة يقتضي احترامها أن ترفع وتنظف ولا تهدر، بل تستعمل فيما هي له كما يروي الحسين عن جده الرسول ﷺ (ابن ماجه، رقم 3279).⁶ ومن احترام النعمة أن تُنمى وأن يستفاد منها دون هدر أو تضييع، ومن ذلك أيضاً البعد عن الإسراف والتبذير الذين هما من أنواع وأشكال الهدر والتضييع والإتلاف الذي استنكره القرآن الكريم تكراراً.

⁴ تعرف الشريعة العيب الذي هو منهى عنه دائماً بأنه عمل شيء لا ترحى ولا تقصد منه أية فائدة.

⁵ كما في الآية الكريمة 67:15.

⁶ ورغم عدم وجود رواية عن الحسين في هاتين الروايتين، إلا أن هناك إشارة إلى هذه الممارسة فيما يتعلق بسقوط اللقمة على الأرض.

5. إن المؤسسات النفسية والثقافية التي ذكرناها هي التي تولد المؤسسات الخارجية بنوعها المعنوي الذي يتألف من القوانين والسياسات والإجراءات، والمادي الذي يتألف من المصانع والشركات والبنوك وسائر الإنشاءات المنتجة. ولكن لنا أن نتساءل كيف نستطيع توليد التغيير في المؤسسات النفسية والثقافية وذلك قبل أن تنتقل إلى دراسة البيئة الخارجية المؤسسية للنظام الاقتصادي الإسلامي.

يتحدث الاقتصاديون أن هذه المؤسسات النفسية الثقافية لا تتولد إلا بجهود شخصية مباشرة مع الأفراد والوحدات الاقتصادية بكل أنواعها وفي مواضعها الجغرافية في أي بلد. ولقد حصلت تجارب في الماضي شكلت أساساً لبزوغ نهضة اقتصادية كبيرة في بلدان عدة بدأت من التغيير النفسي الثقافي مثل ما فعله كالفن في أوروبا الناطقة باللغات اللاتينية وما فعله مارتن لوتر في الجزء الأنجلوسكسوني من أوروبا. فلقد كان لتحفيز وتنشيط القيم النفسية الثقافية المتعلقة بالإنتاج الدور الأكبر في توليد الرأسمالية المعاصرة كما يقول تويني وماكس وير (وير، 2013).

ولقد حبانا الإسلام فرصاً تحيط بنا في كل جانب من أجل التغيير الإنتاجي التي لو استعملناها لكان لها تأثير الاكسير في التنمية الاقتصادية. فصلاة الجمعة والجماعة تؤكدان العمل المشترك، وخطبة الجمعة فرصة للتغيير النفسي الثقافي تتكرر أكثر من خمسين مرة في السنة الواحدة. ماذا يفعل خطبائنا من أجل تغيير قيمنا النفسية الثقافية المتعلقة بالإنتاج والتنمية؟ حيث يؤكد الاقتصاديون المعاصرون أن هذه القيم إنما تتأتى من خلال المدرسة والزملاء المقربين والأسرة والمجتمع الصغير لكل إنسان. تحتاج مجتمعاتنا المعاصرة إلى إعادة بُنية القيم النفسية الثقافية التي تشكل اللبنة الأساسية في التغيير التنموي عن طريق إعادة النظر بالأدوار التي تقوم بها المدرسة ومسجد الحي ونظراء العمل. ويحدث التغيير النفسي الثقافي الذي نستطيع به بناء المؤسسات الخارجية التي تحدد معالم التنمية الاقتصادية في مجتمعاتنا المعاصرة.

6. إن أي نظام اقتصادي إنما يهدف إلى العمل على تحقيق غرضين أساسيين وعلى التوفيق والتنسيق فيما بينهما. هذان الغرضان هما: تعظيم الكفاءة في عملية إنتاج الثروة وتوليد أو خلق الدخل الفردية والمجتمعية، والعمل على تحقيق العدل في توزيع كل من الثروة والدخل.

وتتراوح الأنظمة الاقتصادية في التأكيد على واحد من هذين الهدفين الأساسيين بحيث قد يطغى أحدهما على الآخر في كثير من الأحيان. فتجد النظام الاقتصادي لبلد ما يتراوح ما بين بعدين متنافرين مُنمَّة ويُسرة، فتارة يكون التأكيد على عدالة التوزيع من خلال رفع معدل التزايد في الضرائب على الدخل والثروات أو حتى باتخاذ تدابير التأميم

والمصادرة التي قد تصل إلى إلغاء الملكية الفردية لوسائل الإنتاج. وتارة يكون التأكيد على الكفاءة الإنتاجية فيشجع الأغنياء والمستثمرون على حساب حقوق العمال والحاجات الأساسية للفقراء.

والنظام الاقتصادي الإسلامي في بناءه للمؤسسات النفسية الثقافية وكذلك في تكوين المؤسسات الخارجية، بنوعيتها القانوني الإجرائي والبنوي المادي، يسعى أيضاً للتوفيق بين هذين الهدفين من خلال خلق توازن طويل الأمد بينهما، وذلك بالتأكيد على بعض المحطات الأساسية التي تشكل معالم محددة لسبل النشاط الاقتصادي ضمن هذين الهدفين العريضين. على أننا ينبغي أيضاً أن نلاحظ أن الدين الإسلامي بشكل خاص يُضيف هدفاً عريضاً ثالثاً للهدفين المذكورين أو إن شئت فقل يضعهما ضمن إطارٍ هو من نوع تحديد المسار constraint. وهذا الهدف الثالث أو المحدد لسير الهدفين الأولين هو المحافظة على الكرامة الإنسانية، رجلاً وامراً، بحيث لا يخالف النشاط الاقتصادي في أي مساراته مبادئ الكرامة الإنسانية التي أكد عليها الدين الإسلامي بشكل خاص.

7. البنية المؤسسية الخارجية للاقتصاد الإسلامي: تتشكل هذه البنية من مجموعة من المؤسسات القانونية والسياسية التي تعتبر الدعائم الأساسية للنظام الاقتصادي الإسلامي والتي تتطلب التغيير القانوني والتغيير في مفاهيمنا السياسية والإجرائية بحيث تشكل في مجموعها البيئة الممكنة والمحفزة لقيام مشروعات الأنشطة الاقتصادية المتعددة التي يقوم بها الأفراد والمؤسسات والبنوك والشركات الإنتاجية. وهذه المؤسسات النابعة من النظام الاقتصادي نفسه هي حقوق الملكية، المبادلة هي أساس المعاملات، الحرية الاقتصادية، اقتصاد السوق ومكوناته، مفهوم المال والثروة والدخل، دولة القانون لا قانون الدولة، النشاط الاقتصادي للحكومة، الرقابة الأخلاقية الداخلية والخارجية، وأخيراً الرحمة والعناية بالغير. وسنناقش فيما يلي هذه المحطات التسعة التي تقوم عليها المؤسسات المادية من مؤسسات إنتاج وتمويل وتوزيع وخدمات وغير ذلك.

7.1 حقوق الملكية: تنظم الشريعة حقوق الملكية بحيث تُميز بين أربعة أنواع من الملكية، الملكية الخاصة والملكية العامة والملكية المجتمعية والوقف. فالملكية الخاصة تتعلق بوسائل الإنتاج كما تتعلق بالمستهلكات من سلع وخدمات. وتُعرفها الشريعة على أنها سلطة مُطلقة كاملة خاصة بفرد أو خاصة بوحدة اقتصادية بحيث تمنع الغير من التدخل فيها. فالناس مسلطون على أموالهم ليس لأحدٍ أن يمنعهم فيها أو يقيدهم بما لم يقيدهم به الشرع كما يقول الفقهاء. والدور الأساسي للملكية الخاصة هو إنتاج الثروة بكفاءة وتحقيق هدف زيادة الدخل وكفاية الحاجات الاستهلاكية والاعتنائية في المجتمع.

أما الملكية العامة فتتعلق بأجيال المجتمع الحاضر منها والمستقبلي. وهي ملكية الأرض البيضاء وأرض الخراج والمعادن على سطح الأرض كالمالح وحجارة البناء أو في داخلها كالحديد والبترو. ويضاف إلى ذلك مصادر الطاقة العامة كالأنهار ومساقط المياه. ويكاد يُجمع علماء المسلمين أن هذه الموارد الطبيعية هي مُلكٌ للمجتمع بكامله لا يجوز التفريط بها للأفراد ولا تدخل في الملكية الخاصة، وإنما تديرها الدولة نيابة عن المجتمع ولتحقيق مصالحه. ويُناط بالملكية العامة وإدارتها مهمة تمكين الأفراد الفاعلين اقتصادياً من عملية الإنتاج وتوليد ثروات جديدة وزيادة الإنتاج كما يُناط بما دورٌ توزيعي ليصحح ما يمكن أن يولده النشاط الاقتصادي الفردي من اختلالات في عدالة توزيع الثروة والدخول. أما الملكية المجتمعية فتتعلق بالمرافق التي تخدم المجتمعات الصغيرة في المدن والقرى من ينابيع للمياه، أو مراعي للكأ، أو غابات للاحتطاب، أو حدائق عامة. وهي تقوم على الحديث "الناس شركاء في ثلاث." ودور هذه الملكية هو دورٌ توزيعي بحت. أما الملكية الوقفية فهي أموال خرجت من الملكية الخاصة ودخلت في مصالح المجتمع من خلال القطاع الثالث الخيري الذي يقوم في مقابلة القطاعين الخاص والعام. وهو قطاع تؤكد الشريعة على دوره المتميز في تصحيح التنازلات التي تنشأ في القطاعين الخاص والعام.

7.2 المبادلة هي أساس المعاملات: تتركب عملية إنتاج الثروة من توليف عناصر الإنتاج المتعددة وذلك بالحصول عليها من أصحابها من خلال عقود المبادلات والمشاركات وأشكال التعاون الأخرى بين الناس. وتتحدد أسعار هذه المبادلات والمعاملات وشروطها من خلال حرية التعامل في سوق تتميز بصفات تُرفع عنها عوامل الاستغلال أو الاستبداد.

ولقد أكدت الشريعة على المبادلات أساساً للنشاط الاقتصادي ونظمت هذه المبادلات تنظيمًا دقيقاً من خلال إلزامية العقود ومنع الوسائل السلطوية للحصول على الثروات والمنافع. لذلك اشترطت في عقود المبادلات التوازن في العقد بحيث لا يقبل العقد غير المتوازن ولو كان رضائياً وذلك من أجل استبعاد فرص استعمال القوة التفاوضية أو بعض الظروف والأحوال الخاصة في فرض شروط تخدم طرفاً وتنتقص مما يقابله للطرف الآخر.

وعلى الرغم من اعتماد المبادلات وغيرها من المعاملات على مبدأ الرضا التعاقدية، أي "المسلمون عند شروطهم"، (إمام مالك، رقم 3177) إلا أن الشريعة منعت أيّاً من الشروط الرضائية غير المتوازنة في كل حين لا يقابل ذلك الشرط ثمنٌ أو منفعةٌ محددةٌ معروفةٌ ثابتةٌ للطرف الآخر. وليس تحريم الربا إلا واحداً من أمثلة موقف الشريعة الإسلامية من الشروط غير المتوازنة.

7.3 الحرية الاقتصادية: تقوم مؤسسة الحرية الاقتصادية على أساسين فكريين هامين جداً هما أولاً كرامة الإنسان، "مذمتي استعبدتم الناس وقد ولدتهم أمهاتهم أحراراً،" (السيوطي، رقم 472) وثانياً سلطة الإنسان على ما يملك من مال خاص. وهي سلطة تتأتى من الشريعة نفسها أو إن شئت فقل من الدين أو من الله الذي أوحى به وأنزله، ولا تأتي من المجتمع ولا من متخذي القرار فيه. يضاف إلى ذلك الحث القرآني على السير في الأرض لاستخلاص خيراتها والغدو كما تغدو الطير في كل يوم سعياً في كسب الرزق.⁷

ومن معالم الحرية الاقتصادية كراهية الشريعة للقيود والمحددات على النشاط الاقتصادي. يتجلى ذلك في كراهيتها للمكوس وتقييدها لسلطة فرض الضرائب. يضاف إلى ذلك أن الحرية الاقتصادية والسعي في الأرض يقتضيان أيضاً المساواة أمام الفرص وأمام القانون بغض النظر عن الفروق في الدين والعرق واللون والجنس أو الذكورة والأنوثة، فضلاً عن فروق مزعومة في التقوى والتدين التي لا يعرف حقيقتها إلا الله سبحانه وتعالى ولا يمكن -حسب جميع القدرات البشرية- أن تؤثر على المساواة بين الأفراد في تعاملاتهم. تتأكد الحرية الاقتصادية وحرية السعي في الأرض من أجل اكتساب الرزق بالواجبات التي أناطتها الشريعة بالفرد من حيث مسؤوليته عن كسب ما يكفيه ويكفي من يُعيلهم، بل ويفيض أيضاً حتى يحقق واجبات إسلامية أساسية كإيتاء الزكاة والقدرة على تمويل رحلة الحج، ونحو ذلك من مساهمات مجتمعية.

7.4 اقتصاد السوق ومكوناته: أنشأ الرسول ﷺ سوق المدينة في معزلٍ عن الاستغلال والقيود التي كانت مفروضة على المتعاملين في السوق التي وجدت في المدينة قبله، وشرع أن هذه السوق ينبغي أن تكون حرة لمن يشاء فلا مكوس فيها ولا تلقي ركبان ولا غش ولا نهب أو اقتناص للملكيات الغير خارجاً عن معاملات التبادل. وعندما حاول البعض أن يطلب منه أن يستعير التسعير نوعاً من مظلمة غير مقبولة في النظام الاقتصادي الإسلامي. "إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا" (القرآن الكريم 4:135). يتأكد ذلك بحديث التمر الجنيب والتمر الجمع حيث اعتبر الرسول ﷺ المبادلة التي لا تقوم على سعرٍ تكشفه السوق الحرة مبادلةً غير عادلة "بع التمر الجمع بالدرهم واشتر بالدرهم التمر الجنيب."⁸ والحديث يدل أيضاً على أن من الممكن لأي عرض جديد أو طلب

⁷ الإشارة هنا إلى الحديث " لو أنكم توكلون على الله حق توكله، لرزقكم كما يرزق الطير تغدو خماساً وتروح بطناناً." رواه الإمام أحمد والترمذي والنسائي وابن ماجه وابن حبان في " صحيحه " والحاكم ، وقال الترمذي :حسن صحيح

⁸ الحديث بكامله في صحيح البخاري رقم 2302.

جديد في السوق أن يؤثر على السعر فيغيره وبخاصة في الأسواق الصغيرة لذلك لم يكتف الحديث بالاستعلام عن السعر، بل أمر باكتشاف السعر فعلاً وواقعاً مع تأثير ما تحمله أنت من عرض وطلب في السوق على السعر. ولا ينبغي هنا أن نخلط بين النظام بمؤسساته العادية وطبيعته وبين الأحوال الاستثنائية التي تتطلب فيها إقامة العدل التسعير لأسباب موضوعية آتية مثل عدم توازن القوة التفاوضية لأطراف العقد، أو حتى أحياناً الإلزام بالبيع كما في بعض أحوال الاحتكار أو بيع موجودات المدين بحكم محكمة لدفع ديونه، وغير ذلك.

7.5 مفهوم المال والثروة والدخل: تعتبر الشريعة المال هو ما كان من الطيبات فقط، أما الخبائث -وهي كل ما يؤدي الإنسان أو ما حوله من بيئة حياتية أو غيرها- فليست أموالاً وليست مما يصح إنتاجه أو تملكه أو تداوله فضلاً عن استهلاكه، وإنما ينبغي أن يتلف وأن يوجد كما أنه لا يحمل أية قيمة في السوق الإسلامية.

7.6 يضاف إلى ذلك أن العبارات الشرعية التي وردت في الأموال لم تميز بين دخلٍ وثروة، فالغنى والفقير يعرفان بالدخل والثروة معاً وليس بواحدٍ منهما دون الآخر. وتتحدد المسؤولية المالية للأفراد نحو مجتمعاتهم بحسب الغنى والفقير معبراً عنهما بالثروة والدخل معاً، وليس بواحدٍ منهما دون الآخر كما قد يظن من يجترئ بعض عبارات الفقهاء في فقهننا التراثي.

والسعي لزيادة الطيبات والانتفاع بها هو جزء من كرامة الإنسان وحقه وواجبه أيضاً، فنعم المال الصالح للرجل الصالح. وقد أمر المؤمنون في القرآن الكريم أن يأكلوا من الطيبات وهو نفس ما أمر به الأنبياء أيضاً.⁹ يضاف إلى ذلك أن الشريعة أنشأت في السوق نظاماً للحسبة يقوم باتخاذ الإجراءات السريعة للرقابة المعيارية الأخلاقية على المعاملات الاقتصادية بحيث يمكن للحسبة أن تصحح الأخطاء قبل استفحالها.

7.7 دولة القانون لا قانون الدولة: هنالك فرقٌ كبير بين هاتين العبارتين. فدولة القانون هي الدولة التي تقوم على تنفيذ العقود وصونها وتحديد العلاقات الاقتصادية من خلال قانون يقوم على تشجيع ودعم العملية الإنتاجية وعلى تحقيق العدل في التوزيع بوقت واحد، ولا يُميز بين الأفراد. ثم إن دولة القانون تفرض أن تكون المبادلات الرضائية بتلاقي إرادتي طرفيها أساس الإنتاج والتوزيع فتمنع الوسائل الأخرى مثل الرشوة والإفساد المجتمعي واستغلال السلطة والمحسوبية وأمثال ذلك.

⁹ أنظر مثلاً الآية "سورة البقرة 168".

إن أسوأ وأكبر فساد اقتصادي يؤدي إليه الخلل في التزام المبادلات الرضائية أساساً للكسب والحيازة واستبدالها بالوسائل السلطوية التي لا تقوم على سيادة القانون لاكتساب الثروة هو تثبيط القادرين على الإنتاج عن القيام بعملية خلق الثروة. إذ لماذا يقوم المنتج بعملية الإنتاج ويتحمل كل مخاطرها وأعباءها ومتاعبها إذا كان يستطيع أن يصبح غنياً عن طريق رشوة متنقذ أو تقديم خدمة له بدلاً من عملية الإنتاج وخطواتها ومصاعبها. وفي مقابل ذلك فإن أهم ما يقدمه القانون هو المساواة بين الناس أمام الفرص وأمام العدالة القانونية.

7.8 النشاط الاقتصادي للحكومة: الحكومة في النظام الاقتصادي الإسلامي موجودة في السوق شأنها شأن الوحدات الاقتصادية الأخرى، ممثلاً للمجتمع ونائباً عنه في إدارة الأملاك العامة، وفي استثمارها والتصرف بعائداتها لمصالح المجتمع العامة. والحكومة أيضاً تعمل في النظام الاقتصادي الإسلامي مُمكِّناً للوحدات الاقتصادية الخاصة لتبذل جهودها في الابتكار وزيادة الثروة.

تتطلب إدارة الأملاك العامة تحقيق أهداف الكفاءة الإنتاجية في استعمالها مع العمل على تحقيق العدالة الاقتصادية والاجتماعية. وذلك بأن تنبني إدارة الأموال العامة على مبدأ مساعدة الوحدات الضعيفة وتقديم التنازلات الاقتصادية لتمكينها من النهوض والاكتفاء. كما أن الأصل أن تكون الأملاك العامة هي المصدر الأساسي لتمويل ميزانية الدولة من أجل القيام بالوظائف الاجتماعية والسياسية لها. وفي هذا يختلف النظام الإسلامي عن غيره من النظم إذ لا يجد بأساً في أن يكون للدولة نصيب في السوق فليست الدولة في النظام الاقتصادي الإسلامي دولة أمن فقط وإنما هي دولة إنتاج وتمكين وعدالة توزيع.

7.9 الرقابة الأخلاقية الداخلية والخارجية: لا يستطيع القانون وحده أن يحقق العدالة والطمأنينة النفسية للأفراد في أي مجتمع، فلا بد، إضافة للقانون، من مراعاة الآداب والمبادئ الأخلاقية التي تقوم على احترام حقوق الآخرين. من أجل ذلك يؤكد ديننا الإسلامي الحنيف على الدور الكبير الذي يقوم به "داعي الله في قلب كل مؤمن".¹⁰ وذلك بأن "تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فهو يراك".¹¹ فالرقابة الضميرية الداخلية لا تهدف فقط إلى مراعاة

¹⁰ إشارة إلى حديث صحيح أخرجه الترمذي (رقم 2859)، والنسائي في السنن الكبرى (رقم 11233)، وأحمد (رقم 17634): وصححه الألباني، صحيح الجامع رقم 3887.

¹¹ إشارة إلى حديث صحيح أخرجه البخاري رقم 50 واللفظ له.

القانون، بل تعمل على تحسين العلاقات الاجتماعية الاقتصادية أو النظر إلى الوحدات الاقتصادية الأخرى على أنها وحدات معاونة مساعدة لا منافسةً ومخاصمة.

يضاف إلى الرقابة الداخلية الضميرية رقابة ثقافية اجتماعية تقوم على معنى الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر *Propagation of Virtue and Forbiddance of evil*. يقوم بهذه الرقابة الفقهاء والشركاء والنظراء وأهل الحي وأهل المسجد وأهل المدينة. فالأمر بالمعروف والنهي عن المنكر مؤسسة ثقافية اجتماعية طوعية، وليست وظيفة من وظائف الدولة أو إدارةً من إداراتها.

7.10 الرحمة والعناية بالغير: يتميز النظام الاقتصادي الإسلامي باحترامه المطلق لكرامة الإنسان. فالرحمة والعناية بالغير مشتقان من هذه الكرامة ويقومان على المفهوم الخاص للنجاح في الآخرة على أنه من خلال العمل الصالح. وما العمل الصالح إلا العناية بالآخرين والرحمة لهم والرفقة بهم. نستذكرها هنا "استطعمتك فلم تطعمني ومرضت فلم تعديني . . . استطعمك عبدي فلان فلم تطعمه ولو أطعمته لأطعمتني . . . ومرض عبدي فلان فلم تعده ولو عدته لوجدتني عنده."¹² يضاف إلى ذلك أن مساعدة الآخرين هي قرضٌ لله تعالى يستوفيه المتصدق من الله تعالى أضعافاً مضاعفة.¹³ ولقد أقام النظام الاقتصادي الإسلامي حداً أدنى للعناية بالآخرين لا ينبغي أن تقل عنه وهو الزكاة التي هي عنوان تعريف المسلم. فمن تركها أو منعها وجب اعتباره خارجاً عن حدود النظام الاقتصادي الإسلامي، بل يمكن أن يكون خارجاً عن حدود الإسلام نفسه. يضاف إلى ذلك مؤسستي الصدقة العامة والصدقة الجارية أو الوقف.

توحي النصوص المتعددة في القرآن والسنة إلى أن القطاعين الخاص والعام لا يكفيان وحدهما لتحقيق أهداف النظام الاقتصادي من نمو في الثروات وعدالة في التوزيع مع احترام كرامة الإنسان وصورها. لذلك ألحّت هذه النصوص على قيام قطاع ثالث وهو القطاع التبرعي الذي يتشكل من ثلاثة عناصر هي الزكاة كحد أدنى لمساعدة الآخرين وعدم تضييعهم، والصدقات والتبرعات كترديف لإعادة توزيع الدخل، والأوقاف كبنية تحتية أساسية للقطاع الخيري التبرعي. وبذلك يستطيع هذا القطاع أن يقوم بدور اجتماعي واقتصادي كبير، كان من أهم منجزاته التاريخية خلق

¹² إشارة إلى حديث صحيح أخرجه مسلم رقم 2569.

¹³ الآيات عديدة في أن الصدقة للفقراء والمساكين والأعمال الخيرية الأخرى هي قرض لله تعالى يضاعفه أضعافاً كثيرة.

ديناميكية تجديدية في البيئة الاجتماعية الاقتصادية للمجتمع الإسلامي من خلال تمكين وتعليم أبناء الفقراء ليصبحوا قيادات اقتصادية واجتماعية في الجيل القادم.

8. وماذا بعد ذلك؟ بعد ذلك نحتاج إلى إعادة تفعيل روح البناء والتعمير وزيادة الثروة عن طريق قوانين وسياسات وإجراءات تعمل على تمكين وتحفيز الطاقات الإنتاجية الكامنة.

العبادة هي العمل الصالح والعمل الصالح هو ما ينفع الناس ويبتئهم الاجتماعية والمادية. فما هي الإجراءات والتدابير والقوانين التي نحتاج إلى تبنيتها في البلدان الإسلامية من أجل البدء بعملية الانطلاق التنموية؟ سأحاول في هذا الجزء المتبقي من البحث أن أعالج باختصار وإيجاز شديدين كيفية تفعيل الطاقات الكامنة، والتغيير في النظم والقوانين، وعملية إقامة المؤسسات الداعمة، وتغيير نظام المكافأة الاقتصادية والاجتماعية، والتقليل من البيروقراطية وتغيير أسلوب عمل الحكومة، وتفعيل المنظمة العسكرية في خدمة المجتمع، وإعادة تأهيل العاطلين عن العمل من الشباب والنساء، وتبني مشروعات تخفيف البطالة وبخاصة بين الشباب، وزيادة دور المنظمات الخيرية التطوعية، وتحفيز إنتاج الطعام والمنتجات الزراعية الأخرى، وإعادة استثمار الطاقات المهذرة في المجتمعات الإسلامية، وغير ذلك من التغييرات المهمة للتنمية

الاقتصادية والسريعة الإنجاز بنفس الوقت.

الخاتمة والتوصيات

في ختام هذا البحث لا بد أن نتذكر أن التنمية الحقيقية تبدأ من إعادة صياغة النفوس كما تشير إليه آية سورة النحل المذكورة في البحث، وأن النفوس الفاعلة القادرة هي التي تصنع القوانين والأنظمة والتعليمات كما أنها هي التي تصنع المؤسسات المادية فتزرع الأرض وتستخرج خيراتها وتبني الصناعات بأنواعها، وتقيم المؤسسات والشركات الإنتاجية والمالية. وهذا يتلاقى بدقة مع منهج الرسول ﷺ الذي أعد نفوساً قادرة على بناء مجتمع واقتصاد قويين. وكذلك لا بد أن نذكر بعض توصيات مستقاة من طبيعة هذا الدين الذي هو أساس النظام الاقتصادي الإسلامي.

1. تفعيل الطاقات الكامنة من خلال المسجد والنادي والحي بحيث نتبنى برنامجاً محدداً لتحفيز الطاقات الإنتاجية لدى الأفراد عموماً ولدى المكوّنين الاجتماعيين الأكثر إبعاداً عن النشاط الإنتاجي وهما الشباب والنساء. نحتاج إلى برنامجٍ للتنمية البشرية والتدريب مما يمكن تطبيقه في فترة وجيزة هي بالأسياب والأشهر القليلة فقط. بحيث نستطيع إعادة تكوين الطاقات العاطلة وإعادة توجيهها نحو عمليات الإنتاج والبناء. ولقد أعطانا الله تعالى في النظام

الإسلامي فرصةً للتدريب تتكرر كل أسبوع، ووجهنا للاهتمام بالجار ذي القرى والجار الجنب والتعرف على أحواله وظروف معيشتة وأعماله واستثماراته والتعاون معه، وأعطانا فرصاً متكررة خمس مرات في اليوم للتعارف والتآلف والتوافق مما يسميه رجال الأعمال اليوم بفرص التواصل networking التي يدفعون للحصول عليها الأموال والاشتراكات العالية، وجعلنا مسؤولين عن التعرف على المجتمع الصغير الذي هو حولنا وقريب منا بكل أحواله الاجتماعية والاقتصادية والسياسية وأمرنا بالتفاعل معه أخذاً وعطاءً وتواداً واجتماعاً.

2. إعادة النظر بالقوانين والأنظمة المعوّقة بما في ذلك نظم الاستيراد والضرائب الجمركية ونظم تحويل الأموال بقصد تبسيطها وإطلاق الحرية للناس للعمل والإنتاج.

3. سرعة إقامة المؤسسات الداعمة مثل المؤسسات الإسلامية للتمويل الصغير ومؤسسات الإرشاد الزراعي والمهني بشكل فعال.

4. إعادة النظر بنظام المكافأة في الوسط الاجتماعي والاقتصادي بحيث تتناسب المكافأة الاقتصادية مع الإنتاج ومقدار الثروة الجديدة التي يولدها من يستحق المكافأة فالفن والإعلام والرياضة على أهميتها تستحق من المكافآت الاقتصادية أقل بكثير مما تُعطى في مجتمعاتنا المعاصرة. إن من أهم جوانب إعادة النظر بنظام المكافأة وربطه بالإنتاج العمل الجاد الكثيف على إلغاء الفساد الإداري بكل أنواعه لأنه من أهم المثبطات للنشاط الفردي الإنتاجي.

5. إعادة النظر بأسلوب عمل الحكومة وذلك من أجل تخفيف البيروقراطية إلى أبعد الحدود والتقليل من طبقات أو درجات إتخاذ القرار الإداري أو الاجتماعي أو السياسي. إن الحكومات العربية والأعمال في الإدارات الحكومية هي من أهم مثبطات ومعوقات النشاط الاقتصادي الإنتاجي في جميع بلداننا العربية دون استثناء. فلا بد من تصغير الحكومة وبسرعة كبيرة أيضاً.

6. تشغيل الوحدات العسكرية "العاطلة عن العمل" في إقامة البنى التحتية وبخاصة مشروعات الطرق العامة والجسور وخزانات المياه والاستفادة من الطاقة الشمسية وطاقة الرياح. إن نظام المكافأة دون عمل أو بعمل حماية النظام علم المواطن عدم الحاجة إلى العمل المنتج البناء.

7. الشروع فوراً بالقيام بأعمال إعادة التدريب السريع في اتجاه الاتصالات والخدمات الالكترونية مما يمكن من تشغيل الشباب في تقديم الخدمات الفنية للمؤسسات والشركات العالمية.

8. التبيني الفوري لمشروعات تخفيف البطالة من خلال بناء المشاريع ذات المواد الأولية المحلية كالطرق والزراعات والحدائق العامة والمزارع التعاونية.
9. تنشيط مؤسسات المجتمع المدني وتحفيز الأعمال التبرعية لأن هذه المؤسسات تصل إلى الإنسان العادي الذي لا تصل إليه الحكومة في العادة وتستطيع أن تقدم من الخدمات ما لا يستطيع تقديمه موظفو الحكومة.
10. التأكيد على التنمية الزراعية من خلال الإرشاد الزراعي وتحسين إنتاجية الفلاح. فإن هنالك تقديرات عديدة في عدة بلدان عربية أن مجرد تحسين المعلومات الزراعية للفلاح يمكن أن يزيد الإنتاج الزراعي بما لا يقل عن 25% في فترة لا تزيد عن سنتين أو ثلاثة.
11. الحرص على ثبات سعر الصرف الخارجي للعملة المحلية من أجل جذب الاستثمارات المباشرة والتعاون الإسلامي البيئي مهما كانت مواقف بعض الحكومات في البلدان العربية والإسلامية.
12. وقبل كل ذلك إلغاء جميع مؤسسات التحسس الداخلي على الأفراد والجماعات والتقليل من الشرطة واقتصار عملها على تنفيذ أوامر المحاكم من خلال نظام قانوني يقوم على سيادة القانون والنشاط التعاقدية، والبعد عن التدخل في حياة الأفراد ومواقفهم السياسية أو غير السياسية.

المصادر والمراجع

- أبو داود سليمان بن الأشعث السجستاني، سنن أبي داود، بيروت: دار الكتاب العربي.
- أبو الفضل العراقي، (1995)، المغني عن حمل الأسفار في الأسفار في تخريج ما في الإحياء من الأخبار، الرياض: مكتبة طبرية.
- أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي، (1999)، سنن النسائي بشرح جلال الدين السيوطي وحاشية السندي، بيروت: دار المعرفة.
- أحمد بن حنبل، (2001). المسند، شعيب الأرنؤوط وآخرون، بيروت: الرسالة.
- البخاري، أبو عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم، (2001/1422). صحيح البخاري.
- البيهقي، أبو بكر، (1986)، شعب الإيمان، الجامع لشعبي الإيمان، عبدالعالي عبدالحميد حامد، بومباي: الدار السلفية.
- الترمذي (1975)، سنن الترمذي.
- جلال الدين السيوطي، (1988)، جامع الأحاديث.
- السرخسي، (1409/1989)، المبسوط، مصر: مطبعة السعادة.
- عبد الرزاق: أبو بكر عبد الرزاق بن همام الصنعاني، المصنف لعبد الرزاق، بيروت: المكتب الإسلامي.
- ابن ماجه، (1983)، سنن ابن ماجه، بيروت: دار الفكر.
- مالك بن أنس، (1425)، الموطأ، مؤسسة زايد بن سلطان آل نهيان.
- مسلم بن الحجاج أبو الحسين القشيري النيسابوري، (56-1374-75/1955-56)، صحيح مسلم المسمى الجامع الصحيح، بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- النووي. (1989)، رياض الصالحين.

Rodrik, Dani. (2007), *One Economics, Many Recipes*, Princeton University Press.

Weber, Max. (2013), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*.

JIE

Year/Yıl 2024 | Volume/Cilt 4 | Issue/Sayı 2
Journal of Islamic Economics | İslam Ekonomisi Dergisi

Sosyal DayanıŖmada Baęışın Rolü: İkinci El Ürün Potansiyeline Yönelik Bir Arařtırma

Hüseyin Burgazoęlu | hburgazoglu@sakarya.edu.tr | ORCID: 0000-0001-8504-1853

Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, İşletme Bölümü, Sakarya, Türkiye

Öznur Özdemir | oznurozdemir@uludag.edu.tr | ORCID: 0000-0003-2379-538X

Doç. Dr., Bursa Uludaę Üniversitesi, Tarih Bölümü, Bursa, Türkiye

Mücahit Özdemir | mucahitozdemir@uludag.edu.tr | ORCID: 0000-0002-4455-5943

Doç. Dr., Bursa Uludaę Üniversitesi, İktisat Bölümü, Bursa, Türkiye

Arařtırma Bilgisi / Research Information	
Arařtırma Türü / Research Type	Arařtırma Makalesi / Research Article
Teslim Tarihi / Date of Submission	14.05.2024
Kabul Tarihi / Date of Acceptance	15.06.2024
Yayın Tarihi / Date of Publication	15.07.2024
DOI	10.55237/jie.1483620
Atıf / Citation	Burgazoęlu, H., Özdemir, Ö. & Özdemir, M. (2024). "Sosyal DayanıŖmada Baęışın Rolü: İkinci El Ürün Potansiyeline Yönelik Bir Arařtırma." Journal of Islamic Economics, 4(2):129-146
Hakem Deęerlendirmesi / Peer-Review	Double anonymized - Two external
Etik Beyanı / Ethical Statement	Bu çalışmayı yürütür ve yazarken kullanılan tüm kaynaklara uygun bir şekilde atıfta bulunulmuřtur / While conducting and writing this study, all the sources used have been appropriately cited.
İntihal Kontrolü / Plagiarism Checks	Evet – Turnitin, İntihal.Net // Yes – Turnitin, İntihal.Net
Çıkar Çatışması / Conflict of Interest	Yazarın beyan edecek herhangi bir çıkar çatışması yoktur / The author has no conflict of interest to declare.
Şikayet / Complaints	jie@asbu.edu.tr
Destek Fonu / Grand Support	Yazar, bu arařtırmayı yaparken herhangi bir dıř finansman almadığını beyan eder / The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.
Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & Licence	Dergimizde yayın yapan yazarlar CC BY-NC 4.0 kapsamında lisanslanan çalışmalarının telif hakkını saklı tutar / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Özet

Baęıř, tarihten günümüze en önemli sosyal dayanıřma araçlarından biri olmuřtur. Bir bařkasının yararı için gözetilen hedef doęrultusunda baęıřlanan řey; nakit, eřya, gayr-i menkul gibi maddi ya da vakit, emek gibi manevi bir türde olabilir. Günümüzde üretimin hızlanması ve buna baęlı olarak insanoglunun deęiřen tüketim alışkanlıkları düşünöldüğünde ikinci el eřyaların da baęıř kapsamına alınması sosyal dayanıřmada önemli bir fark oluřturacaktır. Nitekim ikinci el eřyalar doęrudan ihtiyaç sahibi bireyin ihtiyaçını giderebileceęi gibi, bu eřyalardan edinilecek para sosyal dayanıřma kurumlarına aktarılabilir. Bu doęrultuda ikinci el eřyaların ekonomiye kazandırılmasını saęlayarak, eřyaların baęıř kapsamında iyi řekilde deęerlendirilebileceęi kurumlar geliřtirilebilir. Ancak geliřtirilecek tüm kurum ve modeller için öncelikle baęıř potansiyelinin ölçölmesi, sonuçlar doęrultusunda hareket edilmesi gerekmektedir. Bu çalıřmanın amacı ikinci el ürünlerin baęıřlanmasını hangi faktörlerin etkilediğini ölçmek ve bu doęrultuda baęıř temelli modeller için yol gösterecek bir analiz ortaya koymaktır. Çalıřmada, seçilen örneklem üzerinden Türkiye genelinde baęıř potansiyelini ölçmeye yönelik bir anket uygulaması yapılmıřtır. Anketle kiřilerin baęıřlarını neden, nasıl, hangi sıklıkla, ne řekilde ve kime yaptıęı gibi sorulara yanıt almak amaçlanmıřtır. Sonuçlar ikinci el eřyaların ekonomiye kazandırılması doęrultusunda yorumlanmıřtır. Baęıř konusunda yapılan benzer çalıřmalardan farklı olarak, anket ve analizlerde ikinci el eřya baęıřının odak noktası tutulması makalenin özgün yönünü oluřturmaktadır. Makalede sunulan çıktıların; sosyal dayanıřmada ikinci el eřya baęıřı konusunun ele alınmasına katkı saęlaması, Türkiye'deki baęıř potansiyelini belirli açılardan yansıtmaları ve kullanılmıř eřya baęıřının hangi yardımlařma araçlarına hizmet edeceęi hususunda yapılacak ileri çalıřmalar için zemin oluřturması umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Baęıř, Yardım, İkinci El Eřya, Sosyal Dayanıřma.

JEL Kodları: Q56, E71

The Role of Donation in Social Solidarity: A Study on the Potential of Second-Hand Goods

Abstract

Donating has represented a critical channel for promoting social solidarity throughout history until today. The donation, whether material items like money, possessions, property or non-material things like time and effort, aims to benefit others. Considering today's faster production rates and the changing consumption habits of human beings, including second-hand goods in the scope of donations will make a significant difference in social solidarity. Because second-hand items can directly fulfil necessities for those lacking, or the proceeds from these goods can help social solidarity organizations. Therefore, institutions enabling second-hand goods to productively re-enter the economy through donations could be established. However, for all institutions and models to be developed, it is necessary to measure the donation potential and act in line with the results. The aim of this study is to measure which factors affect the donation of second-hand goods and to present an analysis that will guide donation-based models in this direction. The study involved a survey to measure donation potential across Türkiye through a selected sample, aiming to reveal why, how, how frequently, in what manner, and to whom people donate. Survey interpretations oriented toward reincorporating second-hand goods into the economy. Comparing to similar studies on donation, this article's focus point on second-hand goods donation within the survey and analyses constitutes its unique aspect. The outputs delineated in the article seek to enrich discourse about second-hand goods donations for social solidarity, reflect Türkiye's donation potential from certain perspectives, and provide a starting point for further research exploring how secondhand goods donations can serve solidarity funds.

Keywords: Donation, Aid, Second-Hand Goods, Social Solidarity.

JEL Codes: Q56, E71

Giriş

Sosyal dayanışma, en genel anlamı ile insanların bir arada yaşarken ihtiyaç duydukları alanlarda birbirlerine yardımcı olmaları olarak tanımlanabilir. Bu dayanışma manevî, siyasî, ilmî olabildiği gibi ekonomik de olabilmektedir. Dinî inanışların getirdiği ahlakî değerler, sosyal dayanışmaya güçlü bir destek sağlayabilmektedir. Örneğin İslam, bireysel servetin amaçsız harcanmamasını ve israftan sakınılmasını tavsiye etmektedir (Sarıçam ve Erşahin, 2011, s. 113). Bununla birlikte bireye toplumsal sorumluluk yükleyerek, yalnızca kişinin ferdi refahını değil, toplumun refahını da önemsemektedir (Orman, 2018, s. 47). Bu düşünce ile şekillenen İslam toplumlarında, zekât ve sadaka gibi yardımlaşma temelli yapılara önem verildiği gibi, vakıf olarak adlandırılan önemli bir sosyal dayanışma kurumu da ortaya çıkmış ve uzun yıllar mevcudiyetini devam ettirmiştir. Vakıf kurumu, bireyleri sosyal sorumluluk konusunda bilinçli tutarken onların sosyal, ekonomik ve kültürel hayata katkıda bulunmalarını sağladığı için İslam ülkelerinde son derece önemli bir konumda olmuştur (Yediyıldız, 2012, s. 479).

Vakıf kurumu ile özdeşleşen yardımlaşma araçları tüm toplumun faydasına olmak üzere kişisel bağış temellidir. Dayanışma, bağış ve vakfetme anlayışı aynı yardım (eşya yardımı) üzerinden yürütülebildiği gibi nakdî yardım ile de olabilir. Fakat yardımlaşma anlayışında temel mesele “güzel ve iyi” olanın paylaşılması olarak kabul edildiği için çoğunlukla nakit para, yiyecek veya yeni eşya yardımlaşma araçları arasında ön planda olmuştur. Böylece ikinci el eşyanın bir yardımlaşma aracı olarak ancak son yarım yüzyılda toplum tarafından benimsendiği söylenebilir. Çünkü modern toplumun oluşumuna kadar insanlar ancak eskimesi ve kullanılamaz duruma gelmesi halinde ikinci el eşyalarını elden çıkarmayı düşünmekteydiler. Hatta, eşya geri dönüşümü çoğunlukla bir çocuktan diğerine aktarılacak suretiyle hanenin kendi içinde gerçekleşmekteydi. Birincil fonksiyonu için kullanılamaz duruma gelen bir eşyadan başka eşyalar için hammadde de oluşturulabiliyordu. Bu durumda eşyanın farklı hanelerden bireyler arasında yeniden kullanılmasına dönük potansiyelinden bahsedilemiyordu. Fakat teknolojinin gelişmesi ile üretimin her geçen gün daha da kolaylaşması, insanların tüketim konusundaki alışkanlıklarının değişmesi ve son olarak sektör, pazar ve moda gibi etkenlerin de işin içine dahil olması ile insanoğlu hızlı üretime dayalı bir anlayışa kaymıştır. Bu da ona ihtiyacından fazla eşyaya sahip olmanın ve eşyalarını henüz kullanılabilir durumda iken elden çıkarma ihtiyacının kapılarını açmıştır. Nitekim insanoğlu bir taraftan sürekli üretirken, diğer taraftan sürekli alma eğilimindedir. Fakat bu üretim-alım döngüsünde ihtiyaç fazlasının aktarımı ve henüz kullanılabilir durumda olan ikinci el ürünlerin ekonomiye yeniden kazandırılması gereken ölçüde gerçekleşmemektedir.

İçinde bulunduğumuz hızlı üretim çağının olumsuz bir neticesi olarak dünyadaki doğal kaynaklar tüketilmekte ve bu durumun gelecek nesiller açısından oluşturabileceği risklere karşı önlemler alınması için küresel çapta çabalar gösterilmektedir. Son yıllarda konu daha fazla gündeme gelmeye başlamış ve bu bağlamda insanların kullanılabilir durumda olan eşyalarını etkin mekanizmalarla ekonomiye yeniden kazandırmalarının önemi vurgulanmıştır. Birleşmiş Milletler tarafından 2015 yılında kabul edilen ve 2030 yılına kadar

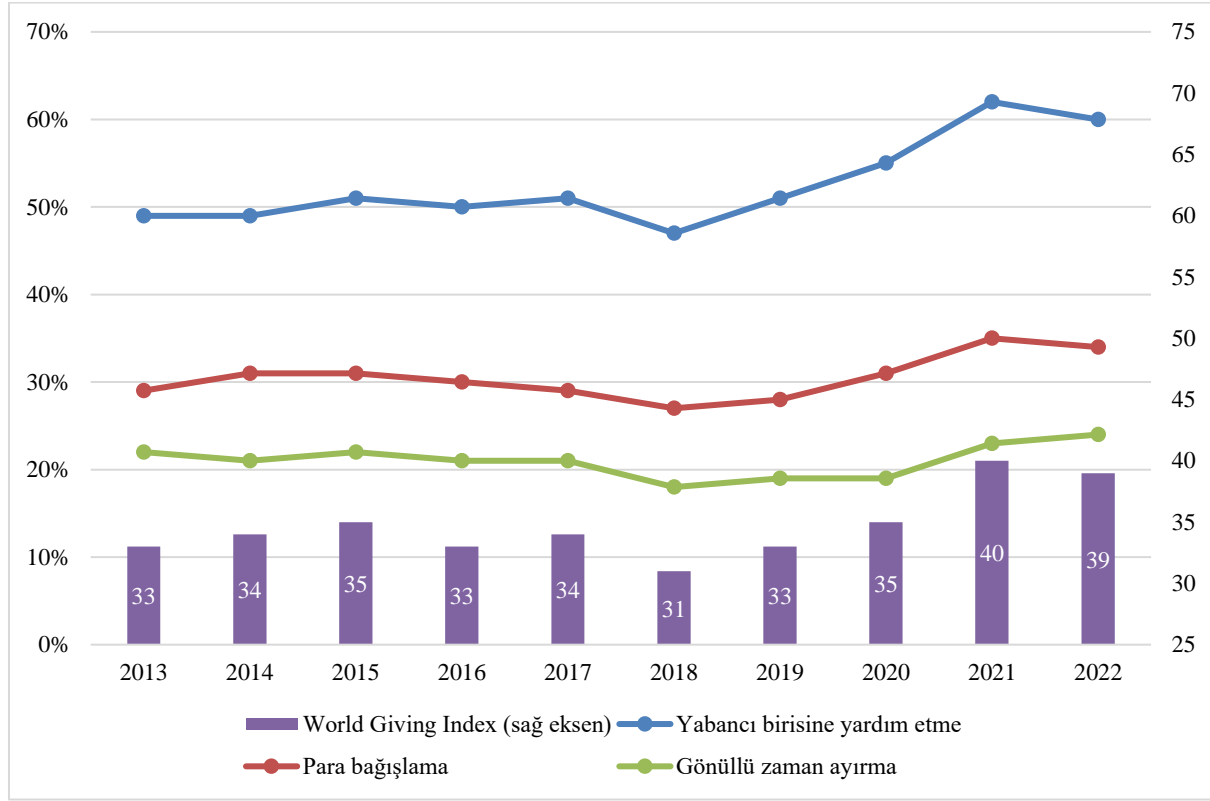
ulaşılması gereken amaçları içeren Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarında 12. Amaç olarak “Sorumlu Tüketim ve Üretim” belirlenmiştir (United Nations, t.y.). Bu anlamda dünyadaki kaynakların sürdürülebilir şekilde kullanılması için kilit noktalardan biri ikinci el ürünlerin tekrardan ekonomiye kazandırılmasıdır. Bağış yoluyla kullanılabilir ürünlerin ihtiyaç sahibi olanlara ya da bu ihtiyaç sahiplerine katkıda bulunan sivil toplum kuruluşlarına iletilmesi de ikinci el ürünlerin ekonomiye kazandırılması anlamına gelmektedir. Bu noktada “hayırseverlik” ve “kullanılmış eşyaların geri dönüşümü” kavramları birbirine bağlanmaktadır. Bağış yolu ile ikinci el eşyaların farklı kanallardan ekonomiye kazandırılması, bunun neticesinde ise toplumsal dayanışma ve toplumsal refahın artırılması, üzerinde düşünülmesi gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada, öncelikle kullanılabilir durumdaki ikinci el ürünlerin bağışında bağışçının niteliği, bağışlanan şey ve bağış sıklığı gibi sorulara cevap aramak için yola çıkılmıştır. Bu noktadan hareketle Türkiye’deki mevcut bağış potansiyelini ölçmeye yönelik bir anket uygulaması yapılmıştır. Ankette katılımcılara 6 başlık altında 40 soru yöneltilmiş ve anketle 556 kişiye ulaşılmıştır. Anketle, kişilerin kullanmadığı eşyaları, neden, nasıl, hangi sıklıkla, ne şekilde ve kime bağışladığı gibi sorulara yanıt alınmıştır. Anket çıktıları tablolar halinde sunulmuş ve alınan cevaplar ikinci el eşya bağışı odak noktası tutularak yorumlanmıştır. Makalede sunulan çıktıların ve analizlerin sosyal dayanışmada bağış konusunun ele alınmasına katkı sağlaması, Türkiye’deki bağış potansiyelini belirli açılardan yansıtması ve kullanılmış eşya bağışının hangi yardımlaşma araçlarına hizmet edeceği konusunda ileri çalışmalar için zemin oluşturması umulmaktadır.

1. Literatür

Dünya genelinde hayırseverlikle ilgili olarak bağış alışkanlıklarına yönelik yapılan en kapsamlı çalışmalardan biri CAF World Giving Index’tir. Burada bağış, maddi bir bağışta bulunmanın ötesinde zaman ayırma şeklindeki destekleri de kapsamaktadır. World Giving Index ile 142 ülke, 3 kategori içerisinde sınıflandırılmaktadır ve her yıl için küresel bir indeks oluşturulmaktadır. Bir yardım kuruluşuna nakdî bağış yapmanın yanında tanımadığınız herhangi bir kişiye yardımda bulunma ve bir hayır kurumunda gönüllü olarak görev alma da parametreler içine katılmaktadır. Rapora göre 2022 yılında 4,2 milyar insan parasını ya da zamanını vermiş ya da tanımadığı birine yardımda bulunmuştur ve bu sayı dünyadaki yetişkin nüfusunun %72’sine tekabül etmektedir (Charities Aid Foundation, 2023). 2018 yılından itibaren istikrarlı bir artış gösteren indeks, 2022 yılında bir önceki yıla göre hafif bir düşüşle 39 olmuştur (Şekil 1). 2022 yılında “yabancı birisine yardım etme” toplumdaki yetişkin nüfusun %60’ının yaptığı bir faaliyet olarak kaydedilmiştir. Kişinin maddi olarak belirli bir gelire sahip olmasını ve üzerinde ekonomik bir yük de oluşturan para bağışlama ise aynı yılda %34 olarak ölçülmüştür. En düşük kategori ise zamanın bağışlanması, yani bir hayır kuruluşunda gönüllü bulunmaktır. İlgili dönem olan 2022 yılında toplumdaki yetişkinlerin %24’ünün gönüllü zaman ayırdığı belirlenmiştir. Tüm bu bulgularla birlikte araştırmada dikkat çeken husus incelenen bağış türlerinde nakdî bağış bulunmakla birlikte aynî ya da ikinci el eşya bağışı ile ilgili bir hususun bulunmamasıdır.

Şekil 1: Yıllara göre World Giving Index

Kaynak: CAF World Giving Index 2023

Eşya bağışının sosyal sorumluluk ve hayırseverlik kapsamında ekonomiye yeniden kazandırılması konusuna daha yakın sayılabilecek çalışmalara bakıldığında ise ikinci el eşyanın kapsama çok fazla alınmadığı görülmektedir. Örneğin, Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV) tarafından belirli periyotlarla yapılan “Türkiye’de Bireysel Bağışçılık ve Hayırseverlik” araştırmasında bağış yapma eğilimleri incelenmiş ancak aynı yardım konusuna sınırlı bir şekilde yer verilmiştir. Ayrıca, yapılan aynı yardımın yeni ürünler üzerinden mi yoksa kullanılmış eşyalar üzerinden mi olduğu açıklanmamıştır. 2021 yılında gerçekleştirilen ankete göre “akrabalarına” yardımda bulunan kişilerin %36’sının nakit para, %21’inin yiyecek, %2’sinin yakacak ve %11’inin ise giyecek şeklinde yardımda bulunduğu tespit edilmiştir. Giyecek yardımının oranı yardımın yapıldığı kişiler “komşular” ve “diğer herhangi bir ihtiyaç sahibi” olduğunda değişmekte, sırasıyla %6 ve %13 olmaktadır. Fiziki olarak en yakında olan komşulara yapılan giyecek yardımı diğer kategorilere göre dikkat çekici şekilde azalırken, fiziksel olarak uzakta olan herhangi bir ihtiyaç sahibinde ise akrabalara yapılanlardan daha yüksek olmaktadır (Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı, 2022). Bu durum giyecek yardımında farklı bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Ancak bu çalışma diğer ikinci el eşyaların bağış olarak kullanılmasındaki yönelimi incelememektedir.

Türkiye’de doğrudan ikinci el ürünlerle ilgili olmasa da bu konuyu da içermesi bakımından en kapsamlı çalışma Ticaret Bakanlığı’nın (2018) yayımladığı Türkiye İsrar Raporu’dur. Yayımlanan raporda yine giyim harcamaları üzerinden bir incelemeye yer verilmiştir. Buna göre giymediği giysi ya da ayakkabıları olanların %62,5’i “ihtiyacı olanlara veririm” ifadesine

katıldıklarını belirtirken, yine aynı kişiler “giymediğim giysi ve ayakkabıları çöpe atarım” ifadesine %27,4 oranında katılmaktadır. Ayrıca rapordaki “giymediğim giysi ve ayakkabılarımı giysi kumbaralarına atarım” ifadesine ise kişilerin %47,2’si katılmaktadır. Genel olarak Türkiye’deki giysi ve ayakkabı konusunda insanların bağış yapma eğilimlerinin olduğunu gösteren bu bilgilerin yanında “giysi kumbarasına atarım” diyen katılımcıların yaklaşık yarısının bireysel bağıştan ziyade STK’ları aracı kıldıkları ortaya konulmaktadır.

Türkiye’de, Tiltay (2014) tarafından yapılan bir tezde ise “bir tüketici davranışı olarak bireysel bağış” incelenmiş ve “bağış motivasyonlarının doğrudan ve dolaylı bağış üzerindeki etkisi” anket çalışması ile ortaya konmuştur. Fakat bu çalışmada özellikle kullanılmış bir ürünün bağış olarak sayılması ve bu doğrultuda gelişen eğilim detaylı şekilde araştırılmamıştır. Çalışmada bir bölümün alt başlıklarından biri olarak, bireysel görüşmelerden edinilen cevap doğrultusunda bir kısım oluşturulmuş ancak değerlendirmeye gidilmemiştir (Tiltay, 2014, s. 127). Başka bir bölümde, bir katılımcının verdiği cevap doğrultusunda kullanılmış eşyaların bağış kategorisinde değerlendirilebileceği anlaşılabilir. Katılımcı burada yurt dışında bulunduğu yıllarda görmüş olduğu bir uygulamaya dikkat çekerek, kişilerin kendilerine fazla olan eşyaların başka kişiler tarafından kullanılmak üzere alınabildiğini ifade etmiştir (Tiltay, 2014, s. 115). Fakat çalışmanın kapsamı ve metodu gereği bu kısım da detaylı bir şekilde incelenmemiştir. Ayrıca anket boyunca “kullanılmış” veya “ikinci el” eşya bir bağış türü olarak sorular içinde katılımcılara yöneltilmemiştir.

İsraf, bağış, hayırseverlik gibi birbirlerine bağlanabilen kavramlar hakkında yapılan çalışmalara ve son yıllarda ortaya çıkan birtakım uygulamalara bakıldığında kullanılmış ürünlerin bağışlanması yerine çeşitli platformlarda satılabildiği de görülmektedir. Türkiye’de bu platformların kullanımının giderek arttığı da gözlemlenmektedir. Ancak bu platformlarda ürün satışının potansiyeli, satıcının yaşadığı il, gelir ve eğitim düzeyi, satış için ayırabileceği vakit ve düşünce yapısı gibi faktörler sebebiyle değişkenlik göstermektedir. Diğer taraftan, bu gibi çevrimiçi uygulamaları hayır faaliyetlerine bağlayan yapılar da mevcuttur. Fakat bu iki tür yapı da yalnızca internet üzerinden bir alışverişi veya bağışı kapsamaktadır. Diğer taraftan ikinci el eşya dönüşümüne yönelik fiziki mekân özelinde sürdürülmeye çalışılan uygulamalar küçük ölçekli kalmış ve bu konuda bir kurumsallaşma sağlanamamıştır. Bu sebeple bu girişimlere yönelik veriler literatüre yansımamıştır.

Özellikle ikinci el ürünleri ekonomiye yeniden kazandırırken elde edilen gelirin hayır kurumlarına fon oluşturulmasını sağlayan, yani bağış ile hayırseverliği, israf ile geri dönüşümü birbirine bağlayan ve ortaya çıkan potansiyel ile başka bir sosyal sorumluluğu gerçekleştiren yapılar arasında dünyadaki örnekler incelendiğinde, en etkili yapının Charity Shop (Hayır Dükkânı) olduğu görülmektedir. 20. yüzyılın başından beri İngiltere’nin farklı bölgelerinde hizmet vermekte olan bu yapı kurumsallaşmış ve bir kültür olarak toplum genelinde benimsenmiştir. Günümüzde 10.200’ü aşkın dükkân faaliyet göstermektedir (Charity Retail Association, 2023). Bu dükkânlar, bağışlanan ikinci el eşyaları temizleyip, düzenleyip, fiyatlandırıp bir dükkân bünyesinde ucuz bir şekilde perakende olarak satmakta, elde edilen kârı da bağlı olduğu ana kuruma aktararak faaliyet göstermektedir. Dükkânların

sağlayacağı hayır faaliyetinin dışında dar ve orta gelirli bireylere sunacağı ikinci el ürün satışı da oldukça önemli bir toplumsal fayda olarak düşünülebilir. Kullanılmış eşyaların bağış olarak toplanıp ekonomiye yeniden kazandırılmasını sağlayan bu kurumlar ile ilgili İngilizce mevcut literatür; dükkânların tanımı, tarihi (Horne ve Maddrell, 2004, s. 2), gelişimi (Whithear, 1999, s. 107), işleyişi (Parsons, 2002, s. 589), ürün piyasası ve yasal yönünü ele alan çalışmalar olarak kategorize edilebilir. Tanıma yönelik çalışmalarda, bu dükkânlar asıl ismi olan “Hayır Dükkânının” dışında “Fırsat Dükkânı” (Horne ve Maddrell, 2004, s. 12), “Tutumluluk Dükkânı” (Parsons, 2004, s. 259) gibi işlevini tanımlayıcı isimlerle de ele alınmıştır. Yine literatürde, bu dükkânların, başta dar gelir grubunun ihtiyaçlarına yönelik bir fikir olarak ortaya çıkmışken, zamanla belirli bir hayır kurumu için aynî yardımı (eşya yardımını) nakdî yardıma dönüştürücü bir işlev kazandığı fakat en temel amacından da kopmadığı belirtilmiştir.

Bu konuda yapılan araştırmalar ve ortaya konulan raporlar ile mevcut literatürü değerlendirdiğimizde kullanılmış veya ikinci el olarak nitelendirilen eşyaların bağış olarak tanımlanması ve bu bağışın başka bir hayır faaliyetinde kullanılması yönündeki araştırmaların yalnızca “Hayır Dükkânı” özelinde yapıldığı görülmektedir. Bu da İngilizce literatürde ve kurumun yapısını bilen katılımcılarla gerçekleştirilmiştir. Kurumun Türkiye’den olan katılımcılara tanıtılması ve bu yönde bir alt yapı sunarak soruların cevaplanmasının sağlanması 2019 yılında gerçekleştirilmiştir (Ö. Özdemir, Özdemir, ve Beşel, 2019). Ancak bu çalışma, kullanılmış eşya bağışını “Hayır Dükkânı” modeli ile birleştirip, katılımcıların cevapları doğrultusunda Türkiye’de uygulanabilir bir model önerisine yöneliktir. Bu sebeple çalışmada, bağış, satış ve ortaya çıkan gelirin bir hayır faaliyetinde kullanılması bir arada ölçülmeye çalışıldığı için, eşya bağışı özelinde sorulan sorular sınırlı kalmıştır.

Mevcut literatür göz önünde bulundurulduğunda, kullanılmış eşyayı bir bağış yöntemi olarak değerlendirip, bunu tüm yönleri ile ele alıp araştıran ve anket verilerini kurulacak potansiyel yapılar ekseninde yorumlayan bir çalışma bulunmadığı söylenebilir. Hatta mevcut çalışmalara bakıldığında, ikinci el olmayan aynî bağışı kapsayan çalışmaların bile az olduğu görülmektedir. Böylece tespit edilebildiği kadarıyla literatürde bu konuda bir eksiklik olduğu saptanmıştır. Bu sebeple, ikinci el eşyaların bağış potansiyelini ölçmeye yönelik yapılacak bir çalışma özgün değere sahip olacaktır.

Diğer taraftan, konunun önemi, modern toplumun giderek artan ihtiyaçlarını tespit ederek ve bu ihtiyaçların analizini sağlayıp, probleme yönelik atılacak adımlarda yatmaktadır. Bu çalışma özelinde bu ihtiyaç ikinci el ürünlerin yeniden ekonomiye kazandırılması yönündeki eğilimlerin tespit edilmesidir. Bir öngörü mahiyetinde, ikinci el ürünlerin bağış olarak toplanıp, ekonomiye kazandırılması yönündeki en büyük engelin meselenin toplumsal ve hatta tüm insanlığı ilgilendiren bir sorun olarak görülmemesi olduğu düşünülebilir. Her yıl çevre duyarlılığı, iklim değişikliği ve dünya kaynaklarının hızlı tüketimi ile ilgili toplantılar yapılmakta, ancak ikinci el ürünlerin yeniden kazanımının bu güncel meselelerde nasıl bir pozitif etki oluşturacağı yeterli derecede önemsenmemektedir. Meselenin daha da problemlili

tarafı, Türkiye gibi dinî duyarlılıkları olan ülkelerde israftan kaçınmak için ikinci el ürünlerin başka insanların istifadesine sunulması konusunda bir bilinç olduğu halde, halkın eğilimlerini tespit eden bir araştırma olmaması ve bunun neticesinde şekillendirilecek çalışmalara ön ayak olunmadığı için ortaya çıkan eşya potansiyeli hak ettiği değeri bulamamasıdır. Başka bir ifade ile Türkiye'nin, ikinci el ürünlerin ekonomiye yeniden kazandırılması konusunda toplumsal duyarlılığa sahip bir ülke olduğu, bu konuda yapılan anket çalışmalarından anlaşılmaktadır (Özdemir vd., 2019) ancak bu ürünlerin hangi kanallar ile kazanılabileceği veya hangi amillerin kişileri yönlendirdiği/yönlendirebileceği konusunda akademik düzeyde detaylı bir araştırma yapılmamıştır. Kullanılabilir durumdaki ikinci el ürünlerin ürün sahipleri tarafından çevrimiçi ikinci el platformlarında satış yolu ile ekonomiye kazandırılması son yıllarda yaygınlık kazansa da ikinci el ürünlerin ekonomiye kazandırılması konusunda en etkili yöntemin hala "bağış" mekanizması olduğu açıktır. Bu sebeple bu çalışmada ele alınan konu ve sınırlandırma "ikinci el ürünlerin bağışı" olmuştur. Kullanılmış eşyaların bağış potansiyelini ölçmeye yönelik böyle bir çalışmada incelenecek olan değişkenler, daha sonraki muhtemel çalışmalara altyapı sağlayacak şekilde belirlenmiştir.

2. Metodoloji ve Veri Toplama Yöntemi

Çalışmada, Türkiye'de yaşayan vatandaşların genel olarak bağışa, özel olarak da ikinci el eşyaların kullanımına ilişkin davranış ve tutumlarını belirlemek amacıyla bir anket yapılmıştır. Anket iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcılara; cinsiyet, eğitim durumu, mesleği, medeni durumu gibi demografik özellikleri sorulmuştur. İkinci bölümde ise katılımcıların bağış yapma davranışları ile ikinci el eşyaları değerlendirme davranışlarına ilişkin sorular yer almıştır.

Araştırmanın, 18 yaş üzeri Türkiye evrenini temsil etmesi planlanmıştır. Analizlerin istatistik olarak anlamlılığını sağlayabilmek adına 385 kişilik bir örneklemin yeterli olduğu hesaplanmıştır. Burada örneklem büyüklüğünü belirlemek için aşağıdaki formülden yararlanılmıştır.

$$n = \frac{Z^2 PQ}{E^2}$$

Formülde,

n: örneklem büyüklüğü

Z: Z (Güven Düzeyi) Değeri (%95 alınmıştır)

P: Anakütle oranı (0,5 alınmıştır)

Q: 1-P

E: Örneklem Hatası (%5 kabul edilmiştir)

olmak üzere n değeri 385 olarak hesaplanmıştır.

Araştırmada kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak katılımcılara ulaşılmıştır. Araştırma kapsamında elde edilen veriler SPSS (v. 25) programı kullanılarak analiz edilmiştir.

3. Bulgular ve Tartışma

Veri toplama sürecinde Türkiye'nin farklı bölgelerinden 556 kişi ankete katılmıştır. Katılımcılara ait demografik bilgiler Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Demografik Bilgiler

		f	%
Cinsiyet	Kadın	299	53.8
	Erkek	257	46.2
Eğitim Düzeyi	İlköğretim	29	5.2
	Lise	62	11.2
	Önlisans	70	12.6
	Lisans	238	42.8
	Lisansüstü	157	28.2
Gelir Düzeyi	15.000 TL ve altı	102	18.3
	15.001 TL – 30.000 TL	193	34.7
	30.001 TL – 45.000 TL	137	24.6
	45.001 TL ve üstü	124	22.3
Meslek Türü / Çalışma Durumu	Kamu	177	31.8
	Özel	147	26.4
	Serbest	40	7.2
	Emekli	17	3.1
	Ev Hanımı	86	15.5
	Öğrenci	89	16.0
Medeni Hâl	Evli	376	67.6
	Bekâr	180	32.4

Kaynak: Yazarlar

Anket verileri elde edilirken katılımcıların cinsiyet dengesi, farklı eğitim seviyelerinden katılımcıların olması ve gelir düzeylerinde farklılıklar bulunması gözlemlenmiştir. Ayrıca katılımcıların evli ve bekâr olmasının bağış potansiyelini etkileyeceği düşünülmüş, bu konuda da mümkün mertebe bir denge sağlanmaya çalışılmıştır. Katılımcıların demografik bilgileri incelendiğinde yaklaşık %54'ünün kadın olduğu görülmektedir. Ayrıca katılımcıların yaklaşık %43'ü lisans düzeyinde eğitime sahipken yaklaşık %35'lik kısmı 15.000 TL ila 30.000 TL arasında bir gelire sahip olduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan katılımcıların yaklaşık %32'si kamu sektöründe ve yaklaşık %26'sı özel sektörde çalıştığını belirtmiştir. Son olarak katılımcıların yaklaşık %68'i evlidir.

Çalışmada öncelikle katılımcılara parasal yardımı, eşya bağışını ve yardım amaçlı gönüllü çalışmayı ne sıklıkla yaptığı (1: Hiçbir zaman – 5: Her zaman) sorulmuş ve elde edilen sonuçlar Tablo 2'de gösterilmiştir. Elde edilen sıklıklar Friedman Testi ile analiz edilerek yapılan bağış türlerinin sıklıkları arasındaki olası farklılık incelenmiştir.

Tablo 2: Yardım Türü ve Sıklığı

	Ort.	SS	Med.	Min.	Mak.	Sıra Ort.	Ki-Kare
Parasal Yardım	3.51	0.944	3.00	1	5	2.40	316.265***
İkinci El Eşya Bağışı	3.17	1.073	3.00	1	5	2.13	
Gönüllü Çalışma (Zaman Bağışı)	2.27	1.333	2.00	1	5	1.47	

Kaynak: Yazarlar. Not: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Elde edilen sonuçlar kişilerin yapmış oldukları yardım türlerinin sıklığı arasında anlamlı bir farklılık olduğunu göstermiştir. Buna göre kişiler parasal yardımı, diğer yardım türlerine göre daha sık gerçekleştirmektedir. Diğer taraftan yardım amaçlı gönüllü faaliyetlerde bulunma sıklığı ise diğer yardım türlerine göre düşüktür. Parasal yardım ve ikinci el eşya bağışına ilişkin medyan değerleri “bazen” düzeyine denk gelirken gönüllü çalışmanın medyan değeri “seyrek” düzeyinde kalmıştır.

Ardından katılımcıların demografik özellikleri ile yapmış oldukları yardımların sıklıkları arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3: Demografik Özellikler ile Yardım Sıklıkları Arasındaki İlişkiler

		Parasal Yardım	İkinci El Eşya Bağışı	Gönüllü Çalışma
Cinsiyet	Kadın	274.40	320.03	251.18
	Erkek	283.27	230.19	310.29
	Mann-Whitney U	37195	26005***	30251***
Eğitim Düzeyi	İlköğretim	280.60	329.55	315.09
	Lise	237.20	267.69	249.19
	Önlisans	225.74	262.07	278.85
	Lisans	279.13	276.12	274.51
	Lisansüstü	316.98	284.27	289.21
	Kruskal Wallis	22.880***	4.567	4.798
Gelir Düzeyi	15,000 TL ve altı	207.09	243.54	292.31
	15001 TL – 30,000 TL	254.88	266.67	289.16
	30,001 TL – 45,000 TL	317.04	300.63	267.61
	45,001 TL ve üstü	331.42	301.21	262.58
	Kruskal Wallis	50.562***	11.924**	3.751
Meslek Türü / Çalışma Durumu	Kamu	307.25	281.84	277.52
	Özel	280.04	251.93	267.91
	Serbest	249.71	293.38	272.69
	Emekli	313.76	185.74	280.21
	Ev Hanımı	317.03	344.65	271.85
	Öğrenci	187.76	262.87	306.64
	Kruskal Wallis	45.536***	27.789***	3.889
Medeni Hâl	Evli	306.76	293.15	270.02
	Bekâr	219.46	247.90	296.22
	Mann-Whitney U	23212***	28332**	30651

Kaynak: Yazarlar. Not: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Elde edilen sonuçlar incelendiğinde parasal yardım yapma sıklığı ile cinsiyet arasında bir ilişki yokken cinsiyet ile ikinci el bağışı ile STK ve hayır kurumlarında gönüllü olarak çalışma arasında bir ilişki olduğu görülmüştür. Buna göre kadınlar ikinci el eşya bağışını erkek katılımcılara kıyasla daha sık gerçekleştirirken, erkeklerin ise gönüllü çalışma sıklıkları daha yüksektir.

Eğitim düzeyi ile ikinci el eşya bağışı ve gönüllü çalışma sıklığı arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Diğer taraftan parasal yardım sıklığı ile eğitim düzeyi arasında bir ilişki

vardır. Öyle ki lisans ve lisansüstü eğitim düzeyine sahip kişiler, diğer eğitim düzeyindeki kişilere göre daha sık parasal yardım yapmaktadırlar.

Gelir düzeyleri ile yardım sıklıkları arasındaki ilişkiler incelendiğinde gönüllü çalışma sıklığında bir farklılaşma tespit edilmemiştir. Diğer taraftan gelir düzeyi ile parasal yardım ve ikinci el eşya bağışı sıklığı arasında anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Buna göre gelir düzeyi arttıkça kişilerin parasal yardım ve ikinci el eşya bağışı sıklığı da artmaktadır.

Diğer taraftan katılımcıların çalışma durumları ile yapmış oldukları yardım sıklıkları arasındaki ilişkiler incelendiğinde parasal yardım sıklığında öğrenciler diğer gruplara göre daha düşük seviyede kalırken ikinci el eşya bağışında ise emeklilerin sıklık düzeyi daha düşük kalmıştır. Diğer taraftan ikinci el eşya bağışında ev hanımları en sık bağış yapan gruptur.

Medeni hal ile yardım türleri arasındaki ilişkiler incelendiğinde gönüllü çalışma sıklığı ile medeni hal arasında anlamlı bir ilişki bulunamamışken parasal yardım sıklığı ve ikinci el eşya bağışı sıklığı arasında anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre evli kişiler hem parasal yardımları hem de ikinci el eşya bağışlarını daha sık gerçekleştirmektedirler.

Ardından katılımcılara ayrıca yapmış oldukları bağışlarda hangi alanı tercih ettikleri sorulmuştur. Elde edilen sonuçlar Tablo 4'te özetlenmiştir.

Tablo 4: Bağışlanan İkinci El Eşyaların Türü

	f	%	Sıra Ort.	Ki-Kare
Fakirlere ve Düşkünlere Yardım	456	82.0	8.10	1333.62***
Eğitim ve Öğrenciye Yardım	305	54.9	6.74	
Engellilere Yardım	86	15.5	4.77	
Afetzedelere Yardım	275	49.5	6.47	
Dini Eğitim ve Amaçlar	161	29.0	5.45	
Çocuk ve Gençlere Yardım	170	30.6	5.53	
Sağlık ve Sağlık Hizmetleri	62	11.2	4.56	
Hayvanların Bakımı ve Korunması	41	7.4	4.37	
Çevreyi Koruma	39	7.0	4.35	
Yaşlılara Yardım	73	13.1	4.66	

Kaynak: Yazarlar. Not:* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Elde edilen sonuçlara göre yapılan bağışların alanları anlamlı derecede farklılaşmaktadır. Katılımcılar en çok fakirlere ve düşkünlere yönelik bağış yaptıklarını belirtmişlerdir. Daha sonra eğitim ve öğrenciler ile afetzedelere yönelik yapılan bağışlar gelmektedir. Dini eğitim ve amaçlar ile çocuk ve gençlere yönelik bağışlar orta düzeyde kalmıştır. Diğer taraftan hayvanların bakımı ve çevrenin korunması ise en az bağış gerçekleştirilen alanlardır.

Çalışma kapsamında daha sonra kişilerin ikinci el eşyaları nasıl değerlendirdikleri incelenmiştir. Burada elde edilen sonuçlar Tablo 5'te paylaşılmıştır.

Tablo 5: İkinci El Eşyaların Kullanım/Bağış Şekli

	Ort.	SS	Med.	Min.	Mak.	Sıra Ort.	Ki-Kare
Akrabalarım / komşularım / tanıdıklarım veririm.	3.62	1.067	4.00	1	5	6.86	1869.414***
Tanıdıklarım dışındaki ihtiyaç sahiplerine veririm.	3.31	1.023	3.00	1	5	6.52	
Hayır amacıyla kullanılması için belediyelere / muhtarlıklara veririm.	2.11	1.163	2.00	1	5	4.38	
Hayır kuruluşlarına bağışlarım.	2.26	1.163	2.00	1	5	4.72	
İkinci el eşya dükkânlarına satarım.	1.22	0.588	1.00	1	4	2.74	
İnternet üzerinden satarım.	1.43	0.804	1.00	1	5	3.17	
Bağış kutularına bırakırım.	2.15	1.153	2.00	1	5	4.46	
Çöpe atarım.	1.39	0.731	1.00	1	5	3.13	

Kaynak: Yazarlar. Not: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Tablo 4 incelendiğinde katılımcıların ikinci el eşyaları daha çok akrabalarına, komşularına, tanıdıklarına ya da diğer ihtiyaç sahiplerine verdikleri görülmektedir. Daha sonra hayır amacıyla belediyelere/muhtarlıklara verilmesi, hayır kurumlarına bağışlanması ve bağış kutularına bırakılması gelmektedir. İkinci el eşya dükkânlarına ve internet üzerinden satış şeklinde değerlendirme sıklığı ise diğer seçeneklere göre daha düşük kalmıştır. Ayrıca çöpe atılması sıklığı da oldukça düşüktür.

Çalışmada daha sonra katılımcıların ikinci el eşyalarını elden çıkarmalarına/bağışlamalarına neden olan sebepler incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6: İkinci El Eşyaların Elde Çıkarılmasının/Bağışlanmasının Tetikleyicileri

	f	%	Sıra Ort.	Ki-Kare
Temizlik	236	42.4	3.27	307.242***
Taşınma	144	25.9	2.78	
Yenisinin Alınması	294	52.9	3.59	
Doğal Afet/Felaket Sonrası	318	57.2	3.72	
İhtiyaç Sahibi Birinin Olması	444	79.9	4.40	
Yardım Kampanyası/Reklam	232	41.7	3.25	

Kaynak: Yazarlar. Not: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Yapılan analiz sonucunda ikinci el eşyaların elden çıkarılmasına/bağışlanmasına neden olan tetikleyiciler arasında farklılık olduğu görülmüştür. Burada en önemli tetikleyici ihtiyaç sahibi birinin fark edilmesi ve doğal afet ile felaketlerin gerçekleşmesidir. Bu gibi tetikleyicilerin ardından ikinci el eşyaların bağışlanma düzeyi artmaktadır. Diğer taraftan temizlik ve yardım kampanyasının etkileri diğerlerine göre daha düşük iken taşınma ise en az belirtilen sebep olmuştur.

Çalışmada ayrıca katılımcılardan ikinci el eşyaları bağışlama davranışlarını inceleyebilmek adına en sık bağışladıkları ikinci el eşyaların türünü belirtmeleri istenmiştir. Buradan elde edilen sonuçlar Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7: Bağışlanan İkinci El Eşyaların Türü

	f	%	Sıra Ort.	Ki-Kare
Giysi	525	94.4	6.78	1061.583***
Aksesuar/Süs Eşyası	114	20.5	3.82	
Ayakkabı	350	62.9	5.52	
Mobilya	128	23.0	3.92	
Kitap	170	30.6	4.22	
Oyuncak	134	24.1	3.96	
Bebek Eşyaları	146	26.3	4.05	
Mutfak Gereçleri	101	18.2	3.73	

Kaynak: Yazarlar. Not: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Elde edilen veriler incelendiğinde en sık bağışlanan ikinci el eşyaların giysi türündeki eşyalar olduğu görülmüştür. Öyle ki katılımcıların yaklaşık %95'lik kısmı ikinci el eşya olarak giysi bağışladıklarını belirtmişlerdir. Daha sonra en sık bağışlanan ikinci el eşyalar ise ayakkabılardır. Kitap, mobilya, oyuncak gibi eşyaların bağışlanma oranları da düşükken en az bağışlanan ikinci el eşya türü mutfak gereçleri ve aksesuar olarak kullanılan ürünler olmuştur.

4. Tartışma

İkinci el eşya bağışına dahil edilen türleri, bağışlama zaman aralığı, bağışlama sebepleri, bağış yapılan kitle gibi değişkenleri ölçmek hedefiyle hazırlanan anket soruları ile katılımcıların ne bağışladığı, neden bağışladığı ve ne sıklıkla bağışladığı gibi sorulara cevap aranmıştır. Bu doğrultuda, öncelikle kişilerin parasal yardımı diğer yardım türlerine göre daha sık gerçekleştirdiği ortaya çıkmıştır. Nakit bağışının sıklığı 5 üzerinden 3,51 iken ikinci el eşya bağışı 3,17 olarak ölçülmüştür. Buradan da insanların en çok nakit bağış yaptığı ancak ikinci el eşya bağışının da bir bağış türü olarak parasal yardımın hemen ardından geldiği anlaşılmaktadır. Bu durum, nakdi yardımın birinci sırada bulunduğu (Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı, 2022) araştırmasının sonucuyla paralellik göstermektedir. Nakit bağış ile ikinci el eşya bağışının sıklıkları arasında ciddi fark olmasa da bazı faktörlerin etkisinden bahsedilebilir. Örneğin parasal yardımı yapmak görece daha kolay (nakit her an verilebilir, internet üzerinden düzenli bağış yapılabilir vb.) ve hemen her yerde yapmak mümkünken (camiler, dükkânlardaki bağış kutuları vb. aracılığıyla), ikinci el eşya bağışı için uğraş gereklidir. Çünkü ikinci el eşyalar doğrudan bağışlanamayacaksa bağışı kabul eden bir yer bulabilmek gerekir. Nihayetinde kullanılmış bir eşya olacağı için bağışlayanlar vermektense, bağış alanlar ise almaktan çekinebilir. Bu gibi faktörlerin olası etkisine rağmen ikinci el eşya bağışının nakit bağışı ile hemen hemen aynı sıklıkta gerçekleşiyor olması bu konuda yapılacak girişimler için önemli bir ölçüt sayılabilir.

Anket verilerinin cinsiyete dayalı sonuçları değerlendirildiğinde kadınların ikinci el eşya bağışını erkek katılımcılara kıyasla daha sık gerçekleştirdiği, erkeklerin ise gönüllü çalışma sıklıklarının daha yüksek olduğu görülmektedir. Burada da aile içi roller gibi bazı faktörlerin etkisinden bahsetmek mümkündür. Aslında bağışlanan eşya ailenin ortak sahip olduğu eşyalardır, ancak bağışı organize edip gerçekleştirenin daha çok evdeki kadın (anne, eş) olma ihtimali düşünüldüğünde kadınların ikinci el eşya bağışını erkek katılımcılara kıyasla daha

sık gerçekleştirmesi sonucu anlam kazanmaktadır. Nitekim katılımcılara yöneltilen başka bir soru bu rolle ilişkili bir sonuca işaret etmektedir. İkinci el eşya bağışında ev hanımları en sık bağış yapan grup olarak ölçülmüştür. Ev hanımlarının ev içi eşyanın organizesini (kullanılmayan, ihtiyaç fazlası olan, küçük/büyük gelen eşyaların ayrılması gibi) gerçekleştirdikleri düşünüldüğünde bu sonuçlar anlam kazanacaktır.

Diğer taraftan yine aile içi rollerin etkisi ile kadınların ev dışında geçirdikleri vaktin erkeklere kıyasla daha az olduğu düşünüldüğünde gönüllü çalışmaya daha az vakit bulabildikleri söylenebilir. İkinci el eşyaya dayalı modellerin geliştirilmesinde kadınların vakit bağışının potansiyeli düşünülürken, onların modele kolay bir şekilde destek vereceği fırsat alanlarının sunulması gerektiği göz önünde bulundurulmalıdır. Daha açık bir ifade ile kadınların vakit bağışı ile dolaylı olarak ikinci el eşya bağışının işleyeceği modellere katılmasını sağlamak için evden veya ev yakınından gönüllü çalışma faaliyetine katılması için ortamlar oluşturulması gerekebilir.

Bağış yapan kişilerin eğitim düzeyleri değerlendirildiğinde, lisans ve lisansüstü eğitim düzeyine sahip kişilerin, diğer eğitim düzeyindeki kişilere göre daha sık parasal yardım yaptığı gözlenmiştir. Yine gelir düzeyi arttıkça kişilerin parasal yardım ve ikinci el eşya bağışı sıklığının arttığı da görülmektedir. Burada kişilerin eğitim seviyesi arttıkça ikinci el eşyaların ekonomiye kazandırılması ve tekrar kullanımı hakkındaki bilinç düzeylerinin arttığı ve böylelikle daha fazla eşya bağışı yaptıkları anlaşılabilmektedir. Ayrıca gelir düzeyi yüksek olan kişilerin muhtemelen satın alma düzeyleri de daha yüksek olmaktadır. Bu da onların daha fazla bağışlayabileceği ikinci el eşyaya sahip olmalarına ve dolayısıyla daha fazla bağış yapmalarına neden olabilmektedir.

İkinci el eşya bağışı potansiyelinin değerlendirilmesinde bağış yapılan kitlenin niteliği de göz önünde bulundurulması gereken unsurlar arasındadır. Katılımcılar en çok fakirlere ve düşkünlere yönelik bağış yaptıklarını belirtmişlerdir. Bu grubun hemen ardından öğrenciler ve afetzedeler gelmektedir. Bu sonuçlar duyarlılığın çoğunlukla muhtaç olanlar sebebiyle geliştiği anlamına gelebilir. Nitekim başka bir soruya verilen cevap da bunu destekler niteliktedir. Bağışta tetikleyicilerin ölçüldüğü kısımda en önemli tetikleyici olarak ihtiyaç sahibi birinin fark edilmesi ve doğal afet ile felaketlerin gerçekleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Fakirler, öğrenciler ve afetzedeler grubu muhtaç olanlar olarak değerlendirilip, paylaşma eğiliminin de etkisi ile bu gruptakilerin nakit veya eşya bağışının en çok yapıldığı kişiler olduğu söylenebilir.

Bağış yapılan kitlenin bir niteliği olarak ise bu grupların da öncelikle yakın çevreden olması durumu değerlendirilmelidir. Katılımcıların ikinci el eşyaları daha çok akrabalarına, komşularına, tanıdıklarına ya da diğer ihtiyaç sahiplerine verdikleri görülmektedir. Özellikle ikinci el eşya bağışında yakın çevrenin tercih edilmesi, öncelikle yakınların gözetildiği veya insanların yakın çevresine daha kolay ulaşabildiği sonuçlarına götürebilir. Bu sonuç ikinci el eşyaların birtakım sebeplerin etkisi ile yakındaki muhtaç kişilere verildiği şeklinde yorumlanabileceği gibi, ikinci el eşyaların bağışlanması ile tanıdık olmayan muhtaç kişilerin de yararına olacak modellerin yaygınlaşmamış veya bilinmiyor olması anlamına da gelebilir. Bu yüzden ikinci el eşya bağışının kolaylaştırılarak kişilerin yakın çevrelerinin ötesindeki

muhtaçlara ulaştırılabileceği bir sistemin geliştirilmesi, bu tür ürünlerin daha etkin bir şekilde değerlendirilerek ekonomiye kazandırılması açısından faydalı olacaktır.

Son olarak, bağışlanan ikinci el eşyanın ne olduğu üzerine elde edilen veriler yorumlanmalıdır. Anket sonuçlarına göre en sık bağışlanan ikinci el eşyalar, giysi türündeki eşyalardır. Burada da öncelikle giysinin insan yaşamındaki yeri düşünülmeli ve sonuçlar buna göre yorumlanmalıdır. Özellikle içinde bulunduğumuz dönemde, insan yaşamında diğer tüm eşyalara kıyasla, giysinin edinilme ve elden çıkarılma sıklığı daha yüksektir. Buna çocuk giysileri de dahil edildiğinde - nitekim ankette böyle bir ayrıma gidilmemiştir - potansiyel çok daha yüksek olacaktır. Bu doğrultuda toplumun geneli düşünüldüğünde, ikinci el eşyaya dayalı bir modelin geliştirilmesinde öncelikle giysi bağışının değerlendirilmesi, diğer kategorilerin yine bağışın içinde ancak etkisi daha az kalemler olarak dikkate alınması gereklidir. Diğer taraftan kurulacak modellerde ikinci el eşyanın işlev göreceği kitleye ulaşılması da göz önünde bulundurulması gerekenler arasındadır. Örneğin üniversite öğrencilerine yönelik bir yapıda kitap bağışı, bağışlayan ve bağış alan taraflar açısından daha yüksek bir potansiyele sahip olabilecektir. Yine çocuklu ailelerin daha çok bulunabileceği okul vb. kurumlar aracılığıyla geliştirilebilecek modellerde oyuncak, bebek eşyaları gibi kategoriler önem kazanabilir.

Tüm bu veriler ve değerlendirmeler göz önünde bulundurulduğunda, öncelikle nakit veya ikinci el eşya olarak bağışın Türkiye toplumunda bir yardımlaşma mekanizması olarak işlev gördüğü söylenmelidir. Yapılan ankette odak noktası ikinci el eşyaların bağışının değişkenleri olmuştur. Bu doğrultuda nakit bağışının etkisi ve sıklığı değil, ikinci el bağışına oranı ölçülmeye çalışılmıştır. Yine vakit/gönüllü çalışma da bir bağış olarak değerlendirilmiş ve bunun da ikinci el eşya bağışına göre oranına ve kurulacak bir model üzerinden ikinci el eşya bağışına etkisine temas edilmiştir.

Sonuç

Toplumların yardımlaşma araçlarından biri olarak bağış, tarih boyunca insanların bir arada yaşamasının getirdiği sorumluluk bilincinin sonuçlarından biri olmuştur. İnsanların dini öğretiler veya yaratılışında sahip olduğu vicdan, acıma duygusu gibi insani değerler ile paylaşmaya yöneldiği söylenebilir. Sorumlulukların paylaşımı, bağış adı verilen hayırseverlik faaliyetinin toplumda yer edinmesini sağlamıştır. Modern dönemde toplumların sosyal ve ekonomik yönden değişimi göz önünde bulundurulduğunda bağışlanan şeyin ne olması gerektiği veya ne olabileceği soruları gündeme gelmektedir. Böylece ikinci el ürünler bir bağış aracı olarak önem kazanmıştır. İkinci el ürünlerin bir bağış aracı olarak kullanılması toplumlarda uzun süredir devam eden bir uygulama olsa da bu konudaki potansiyeli ve eğilimleri ortaya koymak için akademik bir ölçüm ve analize ihtiyaç duyulmaktadır. Şimdiye kadarki çalışmalar bağış genel anlamda ele alan veya bir modelin araçlarından biri olarak değerlendirip inceleyen çalışmalar olmuştur. Bu çalışmada ise Türkiye’de ikinci el ürünlerin bağış potansiyelini ölçmek amacıyla yola çıkılmış ve anket yöntemiyle veri toplanmıştır.

Anket sonuçlarına göre ikinci el eşyaların ekonomiye kazandırılması yönünde kurulacak modellerin Türkiye toplumunda pozitif bir karşılık bulabileceği söylenebilir. Cinsiyet, eğitim, gelir düzeyi gibi belirleyici faktörlerde dengenin gözetilmeye çalışıldığı anket sonuçlarına

göre ikinci el eşyaların bağış, nakit bağışının hemen ardından gelmektedir ve nakit bağışına yakın bir sıklıkta yapılmaktadır. İkinci el eşyaların toplama, depolama, yeniden satışa sunulma ve edinilen gelir ile bir hayır faaliyetini destekleme aşamalarını içerecek bir modelin toplumda yaygınlaştırılması, ikinci el eşyaların bağışlanması potansiyelinin daha etkin bir şekilde kullanılmasını sağlayacaktır. Aralarında çok büyük bir fark olmasa da ikinci el bağışının nakit bağışından sonra gelmesinin nedeni düşünüldüğünde insanların doğru şekilde kullanılacağına olan güvensizliği sonucu eşyalarını bağışlamaması etkenlerden biri olabilir. Nitekim kitap, süs eşyası gibi ikinci el ürünler fakir bir insanın ilk ihtiyaç duyduğu ürünler olmayacağı için bağışçılar tarafından bu ürünlerin bağışlanması anlamsız bulunabilir. Ancak bu ürünlerin satılarak nakde çevrilebileceği bir model ile işletilecek bir kurum her türden ikinci el eşyanın ekonomiye yeniden kazandırılabilmesini sağlayabilir.

Çalışma bağış potansiyelini belirli yönlerden ölçmeyi hedeflediği için bazı sınırlılıklara sahiptir. Bunlardan biri bağış sebeplerine yöneliktir. Ankette katılımcılara bağış yapılan kategoriler veya tetikleyici etkenler sunulmuş ancak dini değerler sorulara dahil edilmemiştir. Nitekim çalışmanın giriş kısmında da belirtildiği üzere, tarih boyunca İslam değerlerinin etkin olduğu toplumlarda yardımlaşma ve paylaşmanın önemli bir yeri olmuştur. Gerek Kur'an gerekse hadislerde israftan kaçınılması, ihtiyaç fazlasının bir başkasına verilmesi ve bu doğrultuda ihtiyaç sahiplerinin gözetilmesi öğütlenmektedir. Yapılacak ileri bir çalışmada bu amillerin etkisi ele alınabilir ve ikinci el eşyaların ekonomiye kazandırılmasının kişilerin dini değerleriyle ilişkisi ölçülebilir. Böylece dini değerlere bağlılık ile gelişen hayırseverlik ve ikinci el eşya bağış arasındaki ilişkiler ortaya konulabilir.

Çalışmanın başka bir sınırlılığı olarak çevre bilincinin etkisi gösterilebilir. İsraktan kaçınma ile de bağdaştırılabilecek çevre bilinci ve duyarlılık, ikinci el ürünlerin ekonomiye yeniden kazandırılması için yapılacak bağış faaliyetini olumlu yönde etkileyebilir. Bu doğrultuda yine kurulacak mekanizmaların etkisinden söz edilmelidir. Nitekim, yukarıda da bahsedildiği gibi ikinci el eşyanın doğru şekilde kullanılmama veya muhatabına ulaşmama ihtimalinin bağışçıları bağıştan geri bırakan etmenlerden biri olması mümkün görünmektedir.

Sonuç olarak, makaleye veri sağlamak için yürütülen anket ile öncelikle ikinci el ürünlerin ekonomiye potansiyel katkısı ölçülmeye çalışılmıştır. Anket sonuçlarının yorumlanması ve makalede sunulması ile ikinci el ürünlerin bir bağış aracı olarak etkin kullanılması noktasında farkındalığın artırılması amaçlanmaktadır. Bu konuda yapılan benzer çalışmalar arasında bağış potansiyelini ölçmeye yönelik olanlar bulunmakla beraber, bu çalışmalarda ikinci el eşya bağış odak noktası değildir. Bu çalışmada ise diğerlerinden farklı olarak sorulara verilen yanıtların ikinci el eşyanın doğrudan veya dolaylı olarak bir yardımlaşma mekanizması olarak kullanılabileceği "Charity Shop" (Hayır Dükânı) gibi modeller için öngörüler sunması amaçlanmıştır. Böylece makalenin ikinci el eşya bağış konusunda veri, analiz ve değerlendirme sunarak, bu alandaki yeni çalışmalar ve ortaya çıkabilecek yeni kurumlar için bir temel sunması hedeflenmiştir. Bu konuda yapılacak ileri çalışmalarla israfın önlenmesine ve sosyal sorumluluğun yaygınlaştırılmasına yönelik bilinç geliştirilmesine katkı sağlanabilir.

Kaynakça

- Charities Aid Foundation. (2023). *CAF World Giving Index 2023: Global Trends in Generosity*. https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-research/wgi_report_2023_final.pdf?sfvrsn=402a5447_2
- Charity Retail Association. (2023). *Key Statistics*. <https://www.charityretail.org.uk/key-statistics/>
- Horne, S., & Maddrell, A. (2004). *Charity Shops: Retailing, Consumption and Society*. London: Routledge.
- Orman, S. (2018). *Gazâlî, Adalet ve Sosyal Adalet*. İstanbul: İktisat Yayınları.
- Özdemir, Ö., Özdemir, M., & Beşel, F. (2019). Vakıftan Hayır Dükkanına: İngiltere'deki "Charity Shop" Kurumu Üzerinden Türkiye'deki Yardım Kuruluşları İçin Bir Model Önerisi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 19(44), 655-694.
- Parsons, E. (2002). Charity Retail: Past, Present and Future. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 30(12), 586-594. <https://doi.org/10.1108/09590550210453066>
- Parsons, E. (2004). Charity Shop Managers in The UK: Becoming More Professional? *Journal of Retailing and Consumer Services*, 11(5), 259-268.
- Sarıçam, İ., & Erşahin, S. (2011). *İslam Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tiltay, M. A. (2014). *Bir Tüketici Davranışı Olarak Bireysel Bađıř: Bađıř Motivasyonlarının Doğrudan ve Dolaylı Bađıř Üzerindeki Etkisi* (Doktora). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı. (2018). *Türkiye İsrâf Raporu*. <https://ticaret.gov.tr/data/5c51a78e13b8762dc06a72c9/31-01-2019%20ISRAF%20RAPORU.pdf>
- Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı. (2022). *Türkiye'de Bireysel Bađıřçılık ve Hayırseverlik*. <https://www.tusev.org.tr/userfiles/images/TurkiyedeBireyselBagiscilikveHayirseverlik2021.pdf>
- United Nations. (t.y.). *Sustainable Development Goal 12: Ensure sustainable consumption and production patterns*. <https://sustainabledevelopment.un.org/sdg12>
- Whithear, R. (1999). Charity Shop Volunteers: A Case for 'Tender Loving Care'. *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing*, 4(2), 107-120. <https://doi.org/10.1002/nvsm.62>
- Yediyıldız, B. (2012). Vakıf. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 42, ss. 479-486). <https://islamansiklopedisi.org.tr/vakif#2-tarih>

JIE

Year/Yıl 2024 | Volume/Cilt 4 | Issue/Sayı 2
Journal of Islamic Economics | İslam Ekonomisi Dergisi

دور الدبوسي في تطور نظرية الفساد في عقود المعاوضات عند الحنفية

Ebtihal M.R. Abujazar | ebtihal.jazar@gmail.com | ORCID: 0000-0002-6887-4498

Assist. Prof. Dr, Marmara University, Institute of Islamic Economics and Finance, İstanbul, Türkiye

بيانات البحث / Research Information

نوع البحث / Research Type	مقالة / Article
تاريخ التسليم / Date of Submission	08.01.2024
تاريخ القبول / Date of Acceptance	14.05.2024
تاريخ النشر / Date of Publication	15.07.2024
DOI	10.55237/jie.1416463
عطف / Citation	M.R. Abujazar, E. (2024). "دور الدبوسي في تطور نظرية الفساد في عقود المعاوضات عند الحنفية". Journal of Islamic Economics, 4(2):147-162
تحكيم المحكم / Peer-Review	حكمان خارجيان - التحكيم السري / Double anonymized - Two external
بيان أخلاقي / Ethical Statement	تم العزو إلى جميع المراجع المستخدمة بشكل صحيح أثناء إجراء البحث وكتابته / While conducting and writing this study, all the sources used have been appropriately cited.
فحص الانتحال / Plagiarism Checks	نعم - Turnitin, İntihal.Net / Yes - Turnitin, İntihal.Net
تضارب المصالح / Conflict of Interest	ليس لدى المؤلف أي بيان عن تضارب في المصالح / The author has no conflict of interest to declare.
شكوى / Complaints	jie@asbu.edu.tr
صندوق الدعم / Grand Support	يعلن المؤلف أنه لم يتلق أي تمويل خارجي أثناء إجراء هذا البحث / The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.
حقوق التأليف والترخيص / Copyright & Licence	يحتفظ المؤلفون الذين قاموا بالنشر في مجلتنا بحقوق الطبع والنشر لأعمالهم المرخصة بموجب: CC BY-NC 4.0 / Author publishing with the journal retains the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

ملخص

يعد هذا البحث دراسة لنظرية الفساد في العقود عند الدبوسي الذي يعد أحد أوائل أعلام الفقه الحنفي الذين جمعوا في التأليف بين الأصول والفروع. ولقد أحدث الدبوسي نقلات نوعية في تطور نظرية الفساد، فأبرز هوية مصطلح الفساد الفقهية بوضوح وجعله مصطلحاً شاملاً لكل أنواع الخلل الذي قد يصيب العقود. ثم تمكن الدبوسي بما يمتلكه من خلفية حقوقية وكلامية من وضع إطار إبستمولوجي يكون أساساً يبنى عليه حكم الفساد، فبين ماهية الأفعال ووضح نوع القبح الذي قد يتسبب في الفساد، وأخرج إلى النور مصطلح الوجود الشرعي للعقد، الذي يبنى عليه قدرة العقد على إفادة أحكامه. وقد أصل الدبوسي لحكم الفساد في ضوء نظرية السببية التي جعلها أساساً لترتب أحكام العقود عليها، عدا عن أنه قد أبرز مبدأ الانفصال والتجزئة في العقود الذي يلعب دوراً مهماً في رفع الفساد أو بقاءه. وأخيراً وضح دور الفساد في الأصل فجعله مضعفاً لسبب الحكم لا رافعاً له. فكان هذا البحث الذي بين أيديكم يتكون من ثلاثة مباحث، الأول منها وقفت فيه على تعريف الفساد عند الدبوسي، ثم المبحث الثاني بينت فيه دور الدبوسي في وضع إطار إبستمولوجي للفساد في عقود المعاوضات، أما المبحث الأخير وقفت فيه على دور الدبوسي في تأصيل حكم عقود المعاوضات الفاسدة.

الكلمات المفتاحية: المذهب الحنفي، الفساد، الدبوسي، القبح، الوجود الشرعي، السببية.

The Contribution of al-Dabbūsī to the Development of the Theory of Fasād in Exchange Contracts Within the Hanafī School

Abstract

This article is a study of the theory of "fasād" in contracts according to al-Dabbūsī, who is considered one of the early scholars of Hanafi jurisprudence who integrated *usul* (principles) and *furu* (subsidiary issues) in his writings. Al-Dabbūsī made significant advancements in the development of the theory of "fasād". He clearly defined the concept of "fasād" in Islamic jurisprudence and made it a comprehensive term for all types of defects that could potentially impact contracts. With his background in jurisprudence and theology, Al-Dabbūsī established an epistemological framework that serves as the fundamental basis for determining "fasād". He clarified the nature of actions and identified the type of *kubh* (ugliness) that can lead to "fasād". He also shed light on the concept of the legal existence of contracts, which forms the foundation for the contract's ability to fulfill its rulings. In terms of "fasād" as a legal judgment, al-Dabbūsī established the theory of causality as the basis for deriving contractual rulings. Additionally, he emphasized the principles of separation and fragmentation in contracts, which play a significant role in either eliminating or perpetuating "fasād". Finally, al-Dabbūsī highlighted the role of "fasād" in the origin of contracts, considering it as a weakening factor rather than a lifter factor of the cause of the judgment. This article consists of three sections. The first section provides a comprehensive definition of "fasād" according to al-Dabbūsī. The second section explores al-Dabbūsī's contribution in establishing an epistemological framework for "fasād" in exchange contracts. The final section outlines al-Dabbūsī's significant contribution to the legitimization of judgments regarding "fasād" in contracts.

Keywords: Hanafī School, Fasad, al-Dabbūsī, Kubh, Legal (shar'i) existence, Causality.

Hanefilerdeki İvazlı Sözleşmelerin "Fesad" Teorisi Üzerine Debûsî'nin Katkıları

Özet

Bu makale, usul ve furuu bütünleştiren ilk dönem Hanefî alimlerinden Debûsî'ye göre akitlerdeki fesad kavramının teorisi üzerine bir çalışmadır. İslam hukukunda fesad kavramını açık bir şekilde tanımlamış ve onu, sözleşmeleri potansiyel olarak etkileyebilecek her türlü kusur için kapsamlı bir terim haline getirerek fesad teorisinin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Fıkıh ve kelam alanındaki birikimiyle Debûsî, fesadın belirlenmesinde temel teşkil eden epistemolojik bir çerçeve oluşturmuştur. Eylemlerin doğasını açıklığa kavuşturmuş ve fesada yol açabilecek kubhun niteliğini belirlemiştir. Ayrıca sözleşmenin hükümlerini yerine getirebilmesinin temelini oluşturan sözleşmelerin şer'î varlığı kavramına da ışık tutmuştur. Debûsî, akdin hükmünün ortaya çıkışında sebebiyet ilkesine dayanarak fesadın sonuçlarını incelemiştir. Ayrıca fesadın ortadan kalkmasında veya devamında akitlerin bölünebilirliği ilkesini vurgulamıştır. Son olarak Debûsî, fesadın, hükmün sebebinin ortadan kaldırılan bir faktör olmaktan çok zayıflatan bir faktör olduğunun altını çizerek sözleşmelerdeki rolünü aydınlatmıştır. Bu makale üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Debûsî'ye göre fesadın kapsamlı bir tanımı verilmektedir. İkinci bölüm, ivazlı akitlerdeki fesad kavramı için epistemolojik bir çerçeve oluşturmada Debûsî'nin katkısını incelemektedir. Son bölümde Debûsî'nin sözleşmelerdeki fesadla ilgili hükümlerin meşrulaştırılmasına yaptığı önemli katkılar anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hanefi Mezhebi, Fesad, Debûsî, Kubuh, Şer'î varlık, Sebebiyet.

مدخل

لقد طور الدبوسي (ت430هـ/1039م) تصوراً نظرياً فريداً لنظرية الفساد. ويعتد الدبوسي أحد أهم مؤصلي الفقه الحنفي، وحاول وضع مفاهيم وأسساً نظرية في مسائل كثيرة. ويتميز الدبوسي أنه قد جمع بين الفقه والأصول وأكثر من الأمثلة الفقهية في إيضاح الأصول حتى إن الغزالي قد انتقد كثرة مزجه الفروع بالأصول مبيناً أن حبه للفقه دفعه لذلك. (الغزالي، 1993م، ص 9) ويتمحور حديثنا عن دور الدبوسي في تطوير نظرية الفساد عند الحنفية في وضع إطار إبستمولوجي للفساد في العقود أولاً، ثم سنقف على دوره في تأصيل حكم العقود الفاسدة. وقبل ذلك كله سنقف بإيجاز على تعريف الدبوسي للفساد.

1. تعريف الفساد عند الدبوسي

لقد استخدم الدبوسي لفظ الفساد كنقيض للصحة. واللافت للانتباه أن الدبوسي لم يتطرق لمصطلح البطلان كمصطلح بارز يعبر عن وجود خلل في الأفعال والتصرفات الشرعية وإنما اقتصر على مصطلح الفساد. (الدبوسي، 2001م، ص 52-60) (الدبوسي، 1997م، ص 36-829) وهذا لا ينفي استخدامه للفظ البطلان كحكم في مواضع قليلة، إلا أنه حينما أراد التعريف بمصطلح يعبر عن خلل في الأفعال استخدم لفظ الفساد لا البطلان، وكذلك حينما أراد أن يعبر عن البيوع المحرمة عبر عنها بمصطلح الفساد لا البطلان. وقبل الحديث عن التعريف الاصطلاحي للفساد عند الدبوسي سنقف على تعريف الفساد اللغوي بإيجاز.

1.1. التعريف اللغوي للفساد

كلمة الفساد هي نقيض الصلاح، (الفيروزآبادي، 2005م، ج1، ص 306) (الفراهيدي، د.ت. ج7، ص 231) وقد عرفه الأصفهاني (ت502هـ/1108م) بأنه: (خروج الشيء عن الاعتدال، قليلاً كان الخروج عنه أو كثيراً، وبضاده الصلاح، ويستعمل ذلك في النفس، والبدن، والأشياء الخارجة عن الاستقامة). (الاصفهاني، 1412هـ، ص 636) كما يطلق الفساد عند التعفن والتحول والتغير والتلف والخلل، والاضطراب والجذب والقحط والضرر. (ابن سيده المرسي، 1996م، ج3، ص 301) (الفيروزآبادي، 2005م، ج2، ص 688) وعند العرب يقال: فسد اللحم إذا أنتن وعطب بحيث يمكن الانتفاع به، (مصطفى وآخرون، 1989م، ج2، ص 688) (العيني، 2000م، ج8، ص 139) والفساد التغيير عن المقدار الذي تدعو إليه الحكمة. (ابن مهران العسكري، د.ت. ص 405)

وخلاصة هذه المعاني أنها تتركز على وجود تغير وخلل في الشيء عن حالته الأصلية والمعتدلة على اختلاف في نسبة ودرجة هذا التغير، ويفهم من مجمل المعاني أن هذا التغير قد تكون إحدى درجاته أن يكون مزيداً ومهلكاً للشيء، ولكن درجاته الأخرى ليست كذلك، وبالتالي قد لا يكون هذا التغير مانعاً من الانتفاع به.

1.2. تعريف الدبوسي الاصطلاحي للفساد

لم يعرف الدبوسي الفساد بتعريف محدد ولكن في ثنايا تفاصيل المسائل الفرعية بين أن: الفساد قد يكون بأمرين: الأول هو فوت بعض ما شرع متصلاً بالأصل.

الثاني هو فوت شرط أو وصف من الأصل ليس بركن فيه. (الدبوسي، 1997م، ص 441)

فيكون تعريف الفساد هو: فوت بعض ما شرع متصلاً بالأصل، أو فوت شرط أو وصف من الأصل ليس بركن فيه. وواضح من التعريف شمولية مفهوم الفساد عند الدبوسي فيدخل فيه تعريفاً كل من الفساد والبطلان الذين عرفا في كتب متأخري الحنفية. وتجدد الإشارة إلى أن الدبوسي قد بين أن الفساد في الحالة الأولى أكثر من الفساد في الحالة الثانية. والأكثرية والأقلية تعطي طابعاً بأن الفساد درجات. (الدبوسي، 1997م، ص 441) وقد فرق الدبوسي بوضوح بين الركن المتصل بالأصل وبين شرط أو وصف من الأصل ليس بركن فيه، وما توصلنا إليه أن مفهوم متأخري الحنفية عن الأصل والوصف هو في أغلب الظن مأخوذ عن الدبوسي، فمفهوم الأصل والوصف المذكوران في كتب متأخري الحنفية هما ذات ركن الأصل ووصف الأصل حسب مفهوم الدبوسي.

2. دور الدبوسي في وضع إطار إبستمولوجي للفساد في عقود المعاوضات

لقد استطاع الدبوسي بخلفيته الكلامية الفلسفية والحقوقية القوية أن لا يكتفي بالأصول التي وضعها سابقوه كالكرخي والخصاص، وأراد أن يرسم تصوراً نظرياً وإطاراً إبستمولوجياً يؤصل لفكرة الفساد من الأساس في الفقه الإسلامي وتحديدًا في الفقه الحنفي. وليتمكن من ذلك وضع تصور ماهية الفساد، وربط الدبوسي بين الفساد والنهي ارتباطاً مباشراً، واعتبر أن النهي المطلق دالاً على الفساد، (الدبوسي، 1997م، ص 91، 173، 465) ووضح حالة المنهي عنه من حيث القبح والتي تحدد نوع الفساد الذي قد يعتره. إضافة إلى ذلك قام ببناء أساس انطولوجي (وجودي) للفعل، حتى يتمكن من بناء الحكم عليها. لذا سنقف هنا على مسألتين مهمتين في هذا السياق ألا وهما القبح، ونوع الفعل من حيث الوجود.

2.1. القبح

عرف الدبوسي القبيح بأنه: (ما ينبغي أن يعدم في الحكمة). واعتبر أن الشرع لا يأمر بفعل إلا لحسنه، ولا ينهي عن فعل إلا لقبحه. (الدبوسي، 2001م، ص 50) أي إن المنهي عنه فيه قبح قبل النهي، مع الإشارة إلى أن الدبوسي لا يعتبر النهي مقبحاً للفعل. (الدبوسي، 2001م، ص 54، 56) وقد قسم الدبوسي المنهي عنه من حيث صفة القبح إلى قسمين:

2.1.1. قبيح العين:

وهو ما ورد فيه النهي لأجل قبح في عين الفعل المنهي عنه، وهو حالتان أيضاً:

A. الحالة الأولى هي القبيح وضعاً:

ومن أشهر أمثله السفه والعبث، فواضع اللغة وضع هذين الاسمين لأفعال يعرف بالعقل أهما قبيحة في ذاتهما. (الدبوسي، 2001م، ص 52) ويدخل في ذلك القتل وشرب الخمر والزنا، فهي من الأفعال قبيحة العين. (البيزدوي، 2016م، ص 176) (السرخسي، د.ت. ج 1، ص 86)

B. الحالة الثانية هي الملحق بالقبيح وضعاً بسبب حكم الشرع:

إذا لم تتوفر في الأفعال الأسس التي حددها الشرع لها، فإن هذه الأفعال تكون في حكم العبث الذي هو قبيح وضعاً، فتلحق به.

من أهم الأمثلة هنا: عدم توفر المحلية الشرعية في البيوع، وذلك كبيع الملاقيح والمضامين فهو منهي عنه، فالبيع في حد ذاته من مصالح عامة العباد، ولكن الشرع قصر محل البيع على المال المتقوم عند العقد، والماء الذي يخلق منه الحيوان ليس بمال، وبالتالي العقد عليه يصير عبثاً لأن البيع حل في غير محله، فيأخذ البيع هنا حكم القبيح وضعاً ويكون قبيحاً عيناً، لأنه لم تتوفر فيه الأسس الشرعية لقيام الفعل. (الدبوسي، 2001م، ص 52)

حكم الحاليتين: استناداً على أن الشرع ما جاء إلا لشرع ما هو حسن ورفع ما هو قبيح فقد اعتبر الدبوسي هذه الأفعال القبيحة لعينها غير مشروعة من الأصل وبالتالي يجب رفعها، وبين أن هذا هو رأي الحنفية في هذه المسألة أيضاً، ولم تكن تفاصيل هذا القسم محل خلاف عند الفقهاء. (الدبوسي، 2001م، ص 53)

2.1.2. قبيح لغير العين:

وهو ما ورد النهي فيه لأجل قبح في غير عين الفعل المنهي عنه، (الدبوسي، 2001م، ص 52) وهو حالتان أيضاً:

A. الحالة الأولى:

ما كان قبحه خارج العين ولكن في الفعل نفسه، وهو أن يكون القبح في وصف من أوصاف الفعل أو شروطه. ومن أبرز أمثله البيع بشرط فاسد، فالقبح في الشرط الذي هو خارج ماهية العين هو المنهي عنه. وكذلك بيع الربا منهي عنه لعدم تحقق شرط المماثلة، وهو شرط زائد عن البيع أي وصف خارج عين الفعل أيضاً. حيث إن البيع تتحقق ماهيته بوجوده من أهله في محله، فالحلل في الربا مال متقوم، غير أنه زادت عليه المفاضلة. وهي وصف خارج عين البيع. (الدبوسي، 2001م، ص 52) وتجدد الإشارة إلى أن الفكر السائد في المذهب الشافعي يعتبر هذا النوع المنهي عنه لوصفه أو شرطه غير مشروع ودخلاً في القبيح لعينه. (الغزالي، 2018م، ج2، ص 448، 449)، (الدبوسي، 2001م، ص 53)

B. الحالة الثانية:

ما كان قبحه خارج عين الفعل ووصفه، ولكنه في أمر مجاور له مجتمع معه. من أبرز أمثله النهي عن البيع وقت نداء الجمعة، فالنهي هنا ليس للبيع، وإنما ورد لمعنى الانشغال بالبيع عن أداء صلاة الجمعة. والانشغال عن الصلاة ليس من ماهية البيع ولا من وصفه، ولكنه أمر مجاور له. (الدبوسي، 2001م، ص 52)

حكم الحاليتين: اعتبر الدبوسي أن ثبوت القبح في غير المنهي عنه دليل على أن المنهي عنه مشروع في الأصل، ولا يجب دفع المنهي عنه بسبب القبح لأن القبح ثابت في غيره، وهذا هو رأي الحنفية أيضاً على حد تعبيره، ومن الفقهاء من أعطى حكماً مختلفاً في تفاصيل هذا القسم فالشافعية مثلاً اعتبروا أن الأصل في القبيح لغيره أن يلحق بقبيح العين، وبالتالي يكون القبيح لوصفه قبيح العين، أي مما يجب رفعه إلا إذا دل دليل على أن النهي لأجل وصف خارج العين ووصفها مجاور لها فيقولون بمشروعيته وصحته. (الدبوسي، 2001م، ص 53)

2.2. نوع الفعل من حيث الوجود

لقد أسس الدبوسي لبعده انطولوجي للأفعال حتى ينشئ بناءً عليه تصوراً ابستمولوجياً نظرياً للأحكام الشرعية ويبين متى تكتسب وجودها الحقوقي الذي يسمح لها بترتب الأحكام عليها، ومتى لا تترتب عليها أحكامها، ويدخل في ذلك مسألة الفساد الذي هو موضوع بحثنا، فسئري كيف أسس لمفهوم الوجود الشرعي للأفعال، وهو الوجود الذي يسمح بترتب الأحكام الحقوقية على الفعل. وحتى يتبين ذلك سنقف على نوع الأفعال عنده، وحكمها إذا ورد عليها النهي.

ولقد رأى الدبوسي أن الأفعال المنهي عنها من حيث وجود الفعل تنقسم إلى قسمين، الأفعال الحسية، والأفعال الشرعية (المشروعات).

A. أفعال حسية (حسيات)

وهي أفعال يتصور وجودها حساً أي تتحقق حساً، ولا يتصور وجودها شرعاً، أي ليس لها تصور شرعي، فإنها تتحقق بوجودها منا حساً، كما يتصور انعدامها بامتناعنا عنها. (الدبوسي، 2001م، ص 54)

B. أفعال شرعية (مشروعات)

وهي الأفعال والتصرفات التي تتحقق شرعاً. أي لها تصور شرعي. وهي كالعبادات والعقود. (الدبوسي، 2001م، ص 54)

وبالنظر لبعض تفاصيل المشروعات نجد أن الدبوسي قد أسس لمفهوم الوجود الشرعي من خلال حديثه عن المشروعات والتي تشمل العبادات والعقود التي هي موضوع بحثنا، إلا أنه لم يتحدث عن تصور حسي لهذه الأفعال على اعتبار أن ورودها في خطاب الشرع يقصد به تصورها الشرعي. لأن الاسم إذا أطلق ينصرف لحقيقته المتعارفة، وهي الحقيقة الشرعية. (الدبوسي، 2001م، ص 56، 57) وتجدر الإشارة إلى أنه لم يحدد الدبوسي بوضوح ما الذي قصده بالشرع أو التصور الشرعي أثناء حديثه عنه في موضوع النهي، إلا أنه بالنظر لاستدلاله على مشروعية العقود الفاسدة في كتابه الأسرار فقد بين أن تراضي العاقدين، وحق التصرف في الملك من الأصول التي لا تحتاج دليلاً لإثباتها. (الدبوسي، 1997م، ص 736) وهذا يشير ربما إلى أن ما قصده بالتصور الشرعي ليس مقتصرًا على شريعة الإسلام، بل من الممكن أن يشمل ما قبلها من الشرائع الأخرى ويمكن أن يكون المقصود من الشرعية الجانب الذي يتعلق بالحقوق. وبالنظر لتفاصيل الفساد وجدت أن الدبوسي -وتبعه في ذلك السرخسي (ت. 483هـ/1090م) والبيزدوي (ت 482هـ/1089م). (البيزدوي، 2016م، ص 346، 351) (السرخسي، د.ت.، ج1، ص 109، 110) قد أصل للمشروعات بتأصيل لم يكن منفصلاً عن علم الكلام. فقد أصل للمعاملات التي تشمل العقود المختلفة من بيع ونكاح وغيرها بأن الله خلق العالم وقدر بقاءه إلى يوم القيامة، وهذا البقاء يكون ببقاء الجنس وبقاء النفس، فكان النكاح هو الوسيلة المشروعة التي يتأدى بها ما قدره الله دون فساد بقاء الجنس. أما بقاء النفس فقد خلق الله النفس وقدر بقاءها إلى أجلها، وهذا لا يتحقق إلا بالمال الذي تقوم به مصالح الناس، ولا يكون إلا بالمبادلة بين الناس، فكانت التجارة والبيع عن تراض الوسيلة التي يتأدى بها ما قدره الله دون فساد. (الدبوسي، 2001م، ص 65، 66) وبهذا يكون قد أعطى الدبوسي بعداً كلامياً ميثافيزيقياً لهذه المسائل. ويمكن القول إن التصور العام للشرع الذي يتحقق به الوجود الشرعي للفعل قد يدخل فيه ما أقرته شرائع التوحيد بشكل عام، وأن الخلل

في غير العين كالذي في الوصف أو الشرط فتحديده متوقف على شريعة الإسلام في بيانه. ووجود هذا الخل لا ينسخ المشروعية الأساسية لهذه الأفعال. ويعد مصطلح الوجود الشرعي مصطلحاً كان الفضل للدبوسي في ظهوره وتأصيله، ثم استخدم بعد ذلك من قبل السمعاني (ت489هـ/1096م) والغزالي (505هـ/1111م) وصدر الشريعة (ت747هـ/1346م)، (صدر الشريعة المحبوبي، 1957، ج1، ص414)، (السمعاني، 1999م، ج1، ص152)، (الغزالي، 2018م، ج2، ص445)، أما البخاري (ت730هـ/1330م) فقد أدخله ضمناً في الوجود الذهني. (البخاري، 1890م، ج1، ص224) وقد أتى القراني (ت684هـ/1228م) على ذكره ضمناً من خلال حديثه عن المعدوم حساً والمعدوم شرعاً. (القراني، د.ت. ج2، ص85) والآن بعد أن تبين الفرق بين الأفعال الحسية والمشروعات، ووقفنا على مسألة الوجود الشرعي سنبيين حكم هذه الأفعال إذا ورد عليها النهي.

2.3. حكم ورود النهي على الأفعال الحسية والأفعال الشرعية (المشروعات)

2.3.1. ورود النهي على الأفعال الحسية

إذا ورد نهي عن فعل حسي. فالأصل في النهي أن ينصرف لقبح في العين. ولا يمتنع في هذه الحالة أن يكون المنهي عنه قبيح العين. وقد وضع الدبوسي هذه المسألة بما يلي: النهي لا بد أن يكون لفعل يتكون أي له وجود، لأن النهي عن غير المتكون لغو. وفي حال كان الفعل حسياً فإنه يوجد حسياً بوجوده من العبد وينعدم بامتناعه عنه، وليس له تصور آخر، وفي حال اعتبرنا أن الأصل في المنهي عنه أن يكون قبيح العين فلا يتعارض هذا مع تكون الفعل، لأن تكون الفعل تكون حسي يعتمد على إيجاد العبد له وانعدامه يعتمد على امتناع العبد عنه. (الدبوسي، 2001م، ص54، 56، 57) وكون المنهي عنه قبيح العين يعني أنه لا يمكن أن يكون مشروعاً في نفسه. من أمثلتها ما هو عبث وسفه والكذب والظلم والزنا، فهذه كلها القبح في عينها. (الدبوسي، 2001م، ص52، 57)

2.3.2. ورود النهي على الأفعال الشرعية (المشروعات)

إذا ورد نهي عن فعل من المشروعات لا يمكن القول إن الفعل المنهي عنه قبيح العين، لأن المشروع ككل مخلوق ثابت بخلق الله وتقديره، وقبح العين يتنافى مع ذلك. إضافة إلى ذلك فإن النهي هو طلب إعدام الفعل بالامتناع عن فعله، وهذا إنما يكون ممكناً إذا أمكن تصور هذا الفعل منا وإيجادنا له، وإيجادنا لهذا الفعل يعني تحقق تصوره الشرعي لكونه فعلاً من الشرعيات، فمجيء النهي عن فعل كهذا لا يمكن أن ينسخ المشروعية التي كانت للفعل، فالنهي ليس ناسخاً للمشروعية، ووروده دليل على وجود قبح في غير عين الفعل، وتبقى المشروعية كما هي. أي إن النهي لا يكون معدماً للفعل ولا نافياً لمشروعيته وإنما يكون فقط مانعاً لأداء هذا الفعل بسبب القبح في غير العين. (الدبوسي، 2001م، ص56، 57)

وفي تأصيل هذه المسألة قد أتى الدبوسي بأحد أشهر الأمثلة في ذلك والذي استند إليه الإمام محمد (ت189هـ/804م) أيضاً، (الشيباني، 2012م، ج4، ص426) وهو حرمة صوم يوم النحر، لنهي النبي عن صوم يوم النحر وأيام التشريق، لكونها أيام أكل وشرب. والنهي عن صوم يوم النحر مع الاستمرار في تسميته صوماً دليل على تصور هذا الصوم مشروعاً. لأن الصوم اسم شرعي

لعبادة، تتصوّر منا شرعاً، والنهي عنه هو طلب لامتناعنا عنه، وامتناعنا عنه إنما يكون ممكناً إذا أمكن تصوره منا، وتصوره منا أي تحقق تصوره الشرعي، لكونه من الشرعيات، فلا يمكن أن يكون النهي ناسخاً لمشروعيته ويكون فقط مانعاً لأدائه من قبل العبد، فدل على بقاء مشروعية الأصل. والنهي هنا إنما جاء لوصف زائد في الوقت، وهو كونه يوم أكل وشرب، فكان القبح في غير العين. (الدبوسي، 2001م، ص 56، 58) ومثال آخر الربا هو نوع من أنواع البيع، والبيع مشروع في الأصل، وأنه إذا لم تنسخ هذه المشروعية لا يمكن أن ترتفع بالنهي، فكان النهي تحريماً للفعل ثم طلباً للامتناع عن أدائه، وكان النهي لأجل صفة زائدة على أصل البيع. (الدبوسي، 2001م، ص 57)

كخلاصة لما سبق نجد أن النهي إذا ورد على الأفعال الحسية فإنه ينصرف إلى النوع الأول من القبح، ويكون قبيح العين، وقد بين الدبوسي أن هذا هو رأي الحنفية في هذه المسألة. (الدبوسي، 2001م، ص 54) أما إذا ورد النهي على الشرعيات (التي تتحقق وجودها شرعاً والتي تشمل العقود التي هي موضوع بحثنا) فإن المنهي عنه يكون فاسداً قبيحاً لغيره لأجل وصف أو شرط فيه ما لم يدل دليل على خلاف ذلك، وأن هذا النهي لا ينسخ مشروعية هذه الأفعال ولا يكون معدماً للفعل وإنما يكون مانعاً من الأداء فحسب. وبالتالي يكون الوجود الشرعي لهذه الأفعال مستمراً، وهذا هو رأي الحنفية في هذه المسألة كما بين الدبوسي. (الدبوسي، 2001م، ص 54) وهو على خلاف ما ذهب إليه الفكر الشافعي في هذه المسألة مثلاً فالذي يفهم من آرائهم أنهم اعتبروا النهي عن الشرعيات تقييحاً للفعل، وناسخاً لمشروعيته، واعتبروا أن المطلوب من النهي إعدام الفعل لا منع الأداء فحسب إلا إذا دل دليل على خلاف ذلك. (الدبوسي، 2001م، ص 54) ويفهم من ذلك أنهم قد ضيقوا نطاق الوجود الشرعي للأفعال واعتبروا أن ما كان النهي فيه لوصف أو شرط خارج العين فهو قبيح العين أيضاً، ولم يتحقق فيه الوجود الشرعي. وكنيجة لكل ما سبق لا يمكن القول إن الفساد كحكم يخلو من الجانب الديني تماماً عند الدبوسي، ولكن الغالب عليه الجانب الحقوقي لا سيما فيما يتعلق بالعقود التي تحقق وجودها الشرعي.

وينبغي الإشارة إلى أنه كي يتحقق الوجود الشرعي للفعل أو العقد فقد وقف الدبوسي على عنصرين مهمين وهما الأهلية والمحلية، وأنه بعدم الأهلية والمحلية الشرعية يلحق الفعل بالقبيح وضعاً. (الدبوسي، 2001م، ص 107)، (الدبوسي، د.ت. ص 784، 1469) ويبدو من حديث الدبوسي عن الفساد والأمثلة التي ضربها في هذا السياق بشكل عام أن المحلية قد استحوذت على مكانة الركن في العقود المالية (كبيع الملائق والميتة)، واعتبر الشرط الأساسي للمحلية هو شرط المالية. أما الأهلية فلم تستحوذ على ذات المكانة في العقود المالية، ولم يأت ما يدعم أنها أساس العقد إلا في مسائل قليلة جداً كبيع الجنون. (الدبوسي، 2001م، ص 107)، (الدبوسي، 1997م، ص 1469) والسبب في ذلك ربما لأنه في موضوع الأهلية للمعاملات المالية هناك مرونة لوجود تفاصيل أخرى كالولاية والوصاية والوكالة، وأن التصرف المالي وإن كان من فضولي (بيع الفضولي) فقد يتبع بالإجازة. ونلاحظ أن الأهلية قد احتلت مكانة أساسية في أبواب العبادات لكونها مبنية على مبدأ التكليف، بخلاف العقود المالية التي يعد محل العقد أساساً فيها. أما إذا لم يتوفر عنصراً المحلية والأهلية في العقود التي تحقق فيها الإيجاب والقبول فإن العقد يكون له وجود صوري، أي تحققت فيها صورة البيع لا حقيقته. (الدبوسي، 1997م، ص 775، 488، 1446)

3. دور الدبوسي في تأصيل حكم عقود المعاوضات الفاسدة

إن ما نقصده بالحكم هنا ليس الحكم الديباني فكل العقود المنهي عنها يعد فاعلها عاصياً حسبما يفيد الدبوسي حتى ولو كانت صحيحة كالعقود القبيحة لغيرها لأمر خارج العين تماماً ومجاور لها مثل البيع وقت نداء الجمعة. (الدبوسي، 2001م، ص 52) والعقد الفاسد بنوعيه هو حرام وواجب النقض ما لم يتم القبض. (الدبوسي، 1997م، ص 740) وما سنركز عليه في الحكم هنا هو ما يعقب العقد، ولا يقارنه، وهو ما يجب بالعقد، فقبض المبيع والملك أحكام تجب بالعقد الصحيح عند المذهب الحنفي. (الدبوسي، 1997م، ص 752) وهي الآثار الحقوقية الواجبة بالعقد. وعقد المعاوضة الصحيح في الأصل يوجب الملك في نفسه دون القبض، (الدبوسي، 1997م، ص 783) إضافة إلى أنه يوجب مطالبة المشتري بالثمن حالاً. (الدبوسي، 2001م، ص 223) أما العقود الفاسدة تختلف أحكامها، وسنقف عليها هنا.

وتجدر الإشارة إلى أن حالات الفساد لا تتساوى في الحكم، فقد بينا اختلاف أنواع ودرجات الفساد عند الدبوسي، وقد أشار القدوري (ت. 428هـ/1037م) إلى ما يدعم وجهة النظر هذه في أن الفساد قد يوجد في أكثر من مسألة لكن حكمه يختلف من مسألة إلى أخرى. (القدوري، 2006م، ج5، ص 2261) ونقف هنا على حكم العقود الفاسدة عند الدبوسي حسب أنواعها وأقسامها.

3.1 أقسام العقود الفاسدة من حيث إمكانية تجزئتها وحكمها

في هذا الإطار قد أسس الدبوسي لمبدأ لم يصرح به بعبارة واضحة، ولكن يفهم من ثنايا حديثه عن حكم بعض العقود الفاسدة وهو مبدأ التجزئة والانفصال، (الدبوسي، 1997م، ص 791) فهناك عقود تقبل الانفصال والتجزئة وهناك عقود لا تقبل التجزئة والانفصال. وبناءً على هذا المبدأ، يفهم أن الدبوسي قد قسم العقود الفاسدة باعتبار إمكانية تصحيحها مبدئياً إلى قسمين:

3.1.1 القسم الأول وهو العقود القابلة للتجزئة:

ما يعود جائزاً وصحيحاً برفع المفسد منه. (الدبوسي، 1997م، ص 736) وهذا كما في الشرط الفاسد. ومثاله: إذا اشترى المشتري بشرط الأجل إلى الحصاد، ثم أبطل المشتري هذا الشرط قبل مجيء موعد الحصاد عاد العقد صحيحاً. فالدبوسي يرى العقد بهذا الشرط فاسداً، ولكن إن تراجع المشتري عن هذا الشرط الفاسد عاد العقد لصحته. وخالف زفر (ت. 158هـ-775م) في هذه المسألة واعتبر أنه حتى لو أبطل الشرط يبقى العقد فاسداً. والفساد هنا ليس بسبب شرط الأجل فهو شرط جائز، وإنما بسبب الجهالة في وقت الحصاد. والحكم بالفساد في هذه الحالة في بدايتها لاتصال جزء المجهول بالمعلوم، وهذا الاتصال يقبل الانفصال لأن الأجل يحتل السقوط بإسقاط من له الحق في ذلك. (الدبوسي، 1997م، ص 791)

3.1.2 القسم الثاني وهو العقود غير القابلة للتجزئة:

ما لا يعود جائزاً بحال، وكونه لا يعود جائزاً بحال يعني أنه لا يكتسب صحته على اعتبار أنه لا يمكن رفع المفسد عنه. وهذا لا يعني أنه غير مشروع وأنه لا يترتب عليه أحكام أخرى. (الدبوسي، 1997م، ص 791)

3.2. أقسام العقود الفاسدة من حيث نوع الفساد وحكمها

قد سبق وأن بينا أن العقود الفاسدة تطلق عند الدبوسي على نوعين من العقود:

3.2.1. النوع الأول:

هو عقود لم تقع في محلها ألحقت بقبیح العين. وأصبحت غير مشروعة، أي لم يتحقق وجودها الشرعي، مثل بيع الدم والميتة وبيع الملائقح. وهي على خلاف الأصل في العقود الفاسدة. والحكم العام لهذا النوع من العقود أنه يعد في حكم العدم، ولا يترتب عليه آثار حقوقية. (الدبوسي، 1997م، ص 736)

3.2.2. النوع الثاني:

العقود التي تعد قبیحة الغير لوصفها أو شرطها، وهي عقود مشروعة، أي تحقق وجودها الشرعي. وهذا هو الأصل في إطلاق الفساد عند الدبوسي. وهذه العقود تعد مشروعة أي تحقق وجودها الشرعي. وبالتالي يترتب عليها آثار حقوقية. وهذه النقطة ستكون المحور الأساسي الذي سنركز عليه في الحكم هنا. وليبان حكمها فقد بين الدبوسي قاعدتين أساسيتين استند عليهما في بيان الحكم وهما:

A. القاعدة الأولى وهي أن المشروعية لا تكتسب بالخطاب بل بالأسباب.

اعتبر الدبوسي أن أصل الدين وفروعه من عبادات وكفارات وحدود ومعاملات هي مشروعة لا بالخطاب من أمر ونهي، بل بأسباب عرف أنها أسباب لها بأدلة أخرى. والخطاب من أمر ونهي إنما جاء لطلب الأداء أو طلب الامتناع. وليست المشروعية مكتسبة من الخطاب. والعقود داخلة ضمن المعاملات وبالتالي ينطبق عليها هذه القاعدة. فمثلاً لا يعد قول البائع للمشتري: لقد اشترت فأد الثمن سبباً لوجوب الثمن في الذمة بل هو أمر يفيد طلب أداء هذا الثمن فقط دون إيجابه في الذمة. (الدبوسي، 2001م، ص 61) ويكون عقد البيع هو سبب وجوب الثمن في الذمة. (الدبوسي، 2001م، ص 418) ويمكن التمثيل له أيضاً بمن استأجر خياطاً لخياطة ثوب بدرهم، فالخياط يلزمه فعل الخياطة بالعقد، أما الأداء فيكون بالخياطة نفسها، وبها يقع ما لزم تسليمه بالعقد، فالفعل الواجب في الذمة غير الفعل المؤدى بالقبض. فالواجب في الذمة يلزم بسببه، أما المؤدى بالقبض أو التسليم فيكون بالأمر، فالأداء الواجب بالخطاب هو فعل العبد الذي يسقط الواجب عنه والذي وجب بسببه. (الدبوسي، 2001م، ص 418، 419) والعقد قد جعل سبباً للوجوب بالثمن والمثمن معاً، والثمن والمثمن بمجموعهما كعقد هما سبب لإيجاب الملك، لذا كان الثمن والمثمن شرطين في العقد كي يكون بيعاً، أي البيع هو علة لإيجاب ملك الثمن والمثمن. (الدبوسي، 2001م، ص 234، 335) وهذا الذي دفع الدبوسي لأن يعرف البيع بأنه: (اسم لسبب تمليك بالمال)، (الدبوسي، 2001م، ص 35) وهذا التعريف يشير بوضوح إلى مبدأ السببية في تعريف البيع. وتصدر الإشارة إلى أن عبد العزيز البخاري قد اعتبر تحقق الفعل أو العقد (الذي هو سبب) هو وجود ذهني للفعل، بمعنى أن اشتغال الذمة الذي تحقق بسبب البيع يكون وجوداً ذهنياً للفعل، أما إخراج الفعل من العدم إلى الوجود الخارجي (الحسي) الذي هو الأداء إنما هو وجود خارجي للفعل، وهو مختلف عن الوجود الذهني للفعل الذي تحقق باشتغال الذمة. (البخاري، 1890م، ج 1، ص 224) وبذلك يكون قد أسس الدبوسي لنظرية السببية في العقود، وبنى عليها الأحكام المختلفة. وهذه خطوة تدل على ثراء الذهنية الحقوقية لدى الدبوسي. ومثل هذه الفكرة بدأ يؤصل لها القانون في عصور متأخرة نسبياً.

B. القاعدة الثانية وهي أن الفساد لا يمنع السبب من إيجاب حكمه بل يضعف السبب.

بعد أن بين الدبوسي أن العقد هو سبب لأحكامه، بين أن الفساد لا يمنع السبب عن إيجاب حكمه، وذلك لأن الفساد لا يرفع مشروعية الفعل أو العقد، وبالتالي الفعل والعقد موجود شرعاً، ووجوده يعني ترتب آثاره عليه. إلا أن وجود الفساد يجعل السبب ضعيفاً بحيث لا يترتب عليه حكمه. فإذا جاء ما يقوي هذا السبب أفاد حكمه. (الدبوسي، 1997م، ص 740) أي إن العقد كسبب إذا أصابه فإن هذا الفساد لا يمنع السبب (العقد) من إيجاب حكمه مباشرة وإنما يضعفه فلا يقوى على إيجاب حكمه، ومن هنا قد تدخل عناصر أخرى تقوي هذا السبب الضعيف فيفيد حكمه، كالتبضع مثلاً إذا وجد في العقد الفاسد. وهذا على خلاف الفكر الشافعي في هذه المسألة الذي ضيق دائرة الوجود الشرعي ولم يمنح الأفعال الفاسدة مشروعية وبالتالي لا تترتب عليها أحكامها.

وبناءً على هاتين القاعدتين وبالنظر إلى تعريف الدبوسي للبيع الذي قد بين فيه أن البيع سبب لتمليك المبيع. (الدبوسي، 2001م، ص 35) ومن هنا فإن الحكم العام للبيوع الفاسدة: هي إضعاف الفساد للسبب الذي هو عقد البيع عن إفادة حكمه الذي هو الملك، أي إن عقد البيع الفاسد يصبح قاصراً في نفسه عن إفادة حكمه كسبب، فإذا وجد القبض تقوى عقد البيع الفاسد وأفاد الملك، ويلحق في هذا الحكم بالتبرعات والهبات التي تفيد حكم الملكية بالقبض. ويكون على المشتري أن يدفع قيمة المبيع لا الثمن المسمى. (الدبوسي، 1997م، ص 740) وبذلك يكون الدبوسي قد أسس لحكم الفساد فيما هو غير قبيح العين من العقود بناء على عدة أمور. أولها مبدأ التجزئة والانفصال في العقود. ثانيها بناء الأحكام الحقوقية المترتبة على العقد الفاسد على نظرية السببية لا على الخطاب (الأمر والنهي)، وبالتالي عقد البيع هو سبب التمليك. وآخرها أن الفساد لا يعد سبباً مانعاً من إفادة العقد لحكمه، بل يضعفه فقط.

نستنتج من كل ما سبق أن الدبوسي قد استخدم الفساد لوصف الأفعال التي في حكم العدم ولا يترتب عليها أحكامها وبين أن مثل هذا الأمر هو على خلاف الأصل عنده، لذا فإن العقود التي كانت من هذا القبيل هي قليلة جداً. أما في الأصل فقد استخدم الفساد كمفهوم لوصف الفعل المنهي عنه المشروع الذي فيه قبح في وصفه أو شرطه، أي إن الفساد يكون موجوداً ومنعقداً، أي إن الفساد كمفهوم يشمل فوات ركن الأصل أو صفاته وشروطه، فيشمل كلا من الفاسد والباطل حسب مفهوم متأخري الحنفية وحسبما هو معروف اليوم. ولم يأت الدبوسي على ذكر البطالان في التصنيف أو التعريف. وقد أسس الدبوسي لمسألة التفريق بين الفساد في الأصل والوصف بمفهومه المعروف والذي أخذ به كل من بعده من الحنفية. وأسس مفهوم الوجود الشرعي في الفعل، والذي يحدد ترتب الأحكام على الفعل بتوفر عنصري الأهلية والمحلية، ثم ربط حكم الفعل بسببه لا بالخطاب، وأصل لمبدأ التجزئة والانفصال في العقود، وأخيراً جعل الفساد غير مانع من تعبير الفعل عن حكمه، بل مضعفاً له فحسب. ولقد استمر العمل بما وضعه الدبوسي من خطوط عريضة لنظرية الفساد، واعتبر مصطلح الفساد هو الأساس لكل أنواع الخلل التي قد تعترى العقد، والبطالان استخدم كلفظ مرادف له، ولم يكن هناك تفريق واضح بينهما. ولقد وافق القدوري أيضاً الدبوسي فقد رجح استخدام الفساد كمصطلح يعبر عن العقود سواء التي فيها خلل في ركنها أو في وصفها وشرطها. (القدوري، 1997م، ص 83) ولقد كان واضحاً التأثير بما وضعه الدبوسي في مبسوط السرخسي. (السرخسي، 1913، ج 13، ص 2) وقد سار السغدني (ت 461هـ/

1068م) أيضاً على نهج الدبوسي فذكر أن هناك ثلاثين وجهاً للفساد، شمل فيها ما فيه خلل في الركن والوصف. (السغدوي، 1984م، ج1، ص 461) هكذا كان حال تصور الفساد عند الحنفية حتى نهاية القرن الخامس الهجري تقريباً.

وهذا الاستخدام الشمولي للفساد فيه حنكة قانونية لأنه كمصطلح ليس فيه قطعية في المعنى ويعطي مساحة من المرونة في إعطاء أحكام مختلفة لحالات الفساد المختلفة حسب أنواعها ودرجاتها. وبإلقاء نظرة على القوانين المدنية نجد أن بعض القوانين كالقانون الألماني بدأ يتجه للتخفيف من حدة مفهوم البطلان في القرن العشرين لأن ذلك كان سبباً في تعثر الكثير من المعاملات، (زيمرمان، 1990م، ص 681) وقد كانت الحنكة القانونية عند الحنفية على وجه العموم والدبوسي على وجه الخصوص في أنهم قبل قرون رجحوا اختيار لفظ الفساد الذي يسمح بالمرونة في إعطاء الحكم على العقود.

الخاتمة:

من خلال البحث أمكن التوصل إلى أن الدبوسي أحدث نقلة نوعية في نظرية الفساد في العقود عند الحنفية، وأتى بإضافات فريدة فكرياً وحقوقياً. فقد استخدم الفساد بشكل واضح لوصف الفوات الذي يلحق ركن الأصل أو وصفه فشمّل ما هو فاسد وباطل حسب المفهوم الذي شاع بعد ذلك عند الحنفية، ولم يأت الدبوسي على ذكر البطلان في التصنيف أو التعريف. وكان تفريق الدبوسي ومفهومه للأصل والوصف هو ذات المفهوم الذي اعتمده الحنفية بعد ذلك. وقد استخدم الدبوسي الفساد لوصف الأفعال التي في حكم العدم ولا يترتب عليها أحكامها وبين أن مثل هذا الأمر هو على خلاف الأصل عنده، لذا فإن العقود التي كانت من هذا القبيل هي قليلة جداً. أما في الأصل فقد استخدم الفساد كمفهوم لوصف الفعل المنهي عنه المشروع الذي فيه قبح في وصفه أو شرطه. أي إن الفاسد يكون موجوداً ومنعقداً. وبرزت حنكته الكلامية والفلسفية من خلال تأسيسه لإطار استمولوجي يشكل أساساً لنظرية الفساد، فأنشأ مصطلح الوجود الشرعي للفعل وللعقد وقد حدد عنصرين مهمين لتحقيقه هما المحلية والأهلية. وقد بين الدبوسي ماهية العقد المنهي عنه من حيث قبحه، وبناءً عليه يمكن تحديد نوع الفساد الذي يصيبه. أما حذاقته الحقوقية فبرزت من خلال تأسيسه لمبدأ الانفصال والتجزئة في العقود، ثم أسس لمبدأ السببية وربط الحكم بكون العقد سبباً لا بالخطاب المتعلق بالعقد، وأخيراً جعل الفساد غير مانع من تعبير الفعل عن حكمه، بل مضعفاً له فحسب. وبذلك يكون الدبوسي قد رسم معالم واضحة لنظرية الفساد في عقود المعاوضات عند الحنفية تعد إثراءً للفكر الحقوقي والقانوني في هذا الموضوع.

المصادر والمراجع

- الأصفهاني، أبو القاسم الحسين بن محمد المعروف بالراغب الأصفهاني. (1412هـ). المفردات في غريب القرآن. تحقيق صفوان عدنان الداودي. ط1. بيروت: دار القلم.
- البخاري، علاء الدين، عبد العزيز بن أحمد. (1890م). كشف الأسرار عن أصول فخر الإسلام البزدوي. ط1. اسطنبول: شركة الصحافة العثمانية.
- البزدوي، علي بن محمد الحنفي. (2016م). أصول البزدوي (كنز الوصول الى معرفة الأصول). تحقيق سائد بكداش. ط2. بيروت: دار البشائر الإسلامية.
- الدبوسي، أبو زيد عبید الله بن عمر بن عيسى الحنفي. (1997م). الأسرار في الفقه. تحقيق سالم أوزر (رسالة دكتوراة غير منشورة)، قيصري: جامعة أرحيس.
- الدبوسي، أبو زيد عبید الله بن عمر بن عيسى الحنفي. (2001م). تقويم الأدلة في أصول الفقه. تحقيق: خليل محيي الدين الميس. بيروت: دار الكتب العلمية.
- زيمان، رين (Reinhard Zimmermann). (1990م). قانون الالتزامات (The Law of Obligations). ط1. كيب تاورن.
- السرخسي، أبو بكر محمد بن أحمد بن أبي سهل. (د.ت.). تمهيد الفصول في الأصول. تحقيق أبي الوفا الأفغاني. بيروت: دار المعرفة.
- السرخسي، محمد بن أحمد بن أبي سهل. (1913م). المبسوط. مصر: مطبعة السعادة.
- السغدي، أبو الحسن علي بن الحسين بن محمد. (1984م). النتف في الفتاوى. تحقيق صلاح الدين الناهي. ط2 عمان: دار الفرقان.
- السمعاني، أبو المظفر، منصور بن محمد بن عبد الجبار ابن أحمد المروزي التميمي الحنفي ثم الشافعي. (1999م). قواطع الأدلة في الأصول. تحقيق محمد حسن محمد حسن اسماعيل الشافعي. ط1. بيروت: دار الكتب العلمية.
- الشيبياني، أبو عبد الله محمد بن الحسن بن فرقد. (2012م). الأصل. تحقيق محمد بوينوكالن. ط1. بيروت: دار ابن حزم.
- صدر الشريعة. صدر الشريعة الأصغر عبید الله بن مسعود المحبوبي الحنفي. (1957م). التوضيح في حل غوامض التنقيح. مصر: مطبعة محمد علي صبيح وأولاده.
- العسكري، أبو هلال الحسن بن عبد الله بن سهل بن سعيد بن يحيى بن مهرا. (د.ت.). الفروق اللغوية. تحقيق محمد إبراهيم سليم. القاهرة: دار العلم والثقافة.
- الغزالي، أبو حامد محمد بن محمد. (2018م). تحصيل المآخذ. تحقيق عبد الحميد بن عبد الله بن ناصر المحلي. الكويت: أسفار.

- الغزالي، أبو حامد محمد بن محمد. (1993م). المستصفي. تحقيق محمد عبد السلام عبد الشافي. ط1. بيروت: دار الكتب العلمية.
- الفراهيدي، أبو عبد الرحمن الخليل بن أحمد. (د.ت.). العين. تحقيق مهدي المخزومي وإبراهيم السامرائي. ط1. القاهرة: دار ومكتبة الهلال.
- الفيروزآبادي، مجد الدين أبو طاهر محمد بن يعقوب. (2005م). القاموس المحيط. تحقيق محمد نعيم العرقشوسي. ط8. بيروت: مؤسسة الرسالة.
- القدوري، أبو الحسين أحمد بن محمد بن جعفر البغدادي. (2006م). التجريد. تحقيق محمد أحمد سراج وعلي جمعة محمد. ط2. القاهرة: دار السلام.
- القدوري، أبو الحسين أحمد بن محمد بن أحمد بن جعفر الحنفي البغدادي. (1997م). مختصر القدوري في الفقه الحنفي. تحقيق كامل محمد محمد عويضة. بيروت: دار الكتب العلمية.
- القراي، أبو العباس شهاب الدين أحمد بن إدريس بن عبد الرحمن المالكي. (د.ت.). أنوار البروق في أنواء الفروق (الفروق). بيروت: عالم الكتب.
- المرسى، أبو الحسن علي بن إسماعيل بن سيده. (1996م). المخصص. تحقيق خليل إبراهيم جفال. ط1. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- مصطفى، إبراهيم وآخرون. (1989م). المعجم الوسيط. اسطنبول: دار الدعوة.

JIE

Year/Yıl 2024 | Volume/Cilt 4 | Issue/Sayı 2
Journal of Islamic Economics | İslam Ekonomisi Dergisi

Rod Hill and Tony Myatt, *The Economics Anti-Textbook: A Critical Thinker's Guide to Microeconomics* (Book Review, Fernwood Publishing Ltd, 2010, 296 p.)

İnan Gidiş | inangidis@outlook.com | ORCID: 0000-0003-2512-3464

Social Sciences University of Ankara

Research Information / Araştırma Bilgisi	
Research Type / Araştırma Türü	Book Review / Kitap Değerlendirmesi
Date of Submission / Teslim Tarihi	30.11.2023
Date of Acceptance / Kabul Tarihi	27.12.2023
Date of Publication / Yayın Tarihi	15.07.2024
DOI	10.55237/jie.1397976
Citation / Atıf	Gidiş, İ. 2024. "Rod Hill and Tony Myatt, <i>The Economics Anti-Textbook: A Critical Thinker's Guide to Microeconomics</i> (Book Review, Fernwood Publishing Ltd, 2010, 296 s.)" <i>Journal of Islamic Economics</i> , 4 (2): 163-176
Peer-Review / Hakem Değerlendirmesi	Editorial Check / Editör Kontrolü
Ethical Statement / Etik Beyanı	While conducting and writing this study, all the sources used have been appropriately cited. / Bu çalışmayı yürütür ve yazarken kullanılan tüm kaynaklara uygun bir şekilde atıfta bulunulmuştur.
Plagiarism Checks / İntihal Kontrolü	Yes – Turnitin, İntihal Net / Evet – Turnitin, İntihal Net
Conflict of Interest / Çıkar Çatışması	The author has no conflict of interest to declare. / Yazarın beyan edecek herhangi bir çıkar çatışması yoktur.
Complaints / Şikayet	jie@asbu.edu.tr
Grand Support / Destek Fonu	The author acknowledges that they received no external funding in support of this research. / Yazar, bu araştırmayı yaparken herhangi bir dış finansman almadığını beyan eder.
Copyright & Licence / Telif Hakkı ve Lisans	Author publishing with the journal retains the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. / Dergimizde yayın yapan yazarlar CC BY-NC 4.0 kapsamında lisanslanan çalışmalarının telif hakkını saklı tutar.

Abstract

The book titled "The Economics Anti-Textbook: A Critical Thinker's Guide to Microeconomics" by Rod Hill and Tony Myatt offers a thorough critique of mainstream microeconomic theories typically presented in traditional textbooks. Structured with a unique approach, each chapter is divided into two sections: the standard text and the critical text title. This dual presentation provides readers with an insightful comparison, where the authors systematically challenge and question the assumptions and narratives commonly found in economic education. The book covers a wide range of topics, including market structures, efficiency, externalities, income distribution, government intervention, and globalization. Notably, the authors debunk the idealization of perfect competition, underscore the importance of externalities and market failures, and scrutinize the marginal productivity theory of income distribution. Furthermore, they analyze the impact of government policies on income redistribution and assess the implications of global trade and globalization. Throughout the book, the authors advocate for a more nuanced and realistic understanding of economic phenomena, urging readers to incorporate ethical considerations, environmental concerns, and power dynamics into their economic analyses. This review provides a comprehensive overview of the book's central themes, emphasizing its unique structure and critical perspective on traditional economic teachings.

Keywords: Critical Perspective, Income Distribution, Mainstream Theories, Microeconomic Critique, Realistic Understanding.

JEL Codes: A22, B10, B21, B30, D00

Rod Hill ve Tony Myatt, Ekonomi Anti-Ders Kitabı: Eleştirel Bir Düşünürün Mikroekonomi Rehberi

(Kitap Değerlendirmesi, Fernwood Publishing Ltd, 2010, 296 s.)

Özet

Rod Hill ve Tony Myatt tarafından kaleme alınan "The Economics Anti-Textbook: A Critical Thinker's Guide to Microeconomics" adlı kitap, geleneksel ders kitaplarında sunulan ana akım mikroekonomi teorilerine kapsamlı bir eleştiri sunmaktadır. Bu kitap, kendine özgü bir yaklaşım benimsemektedir ve her bölüm standart metin ve eleştirel metin olarak iki bölüme ayrılmaktadır. Bu durum, yazarların iktisat öğretilerindeki yaygın varsayımları ve konu anlatımlarını sistemli bir şekilde ele almalarını ve sorgulamalarını kolaylaştırmaktadır. Nitekim kitap pazar yapıları, verimlilik, dışsallıklar, gelir dağılımı, hükümet müdahaleleri ve küreselleşme gibi geniş bir konu yelpazesini içermektedir. Yazarlar, özellikle tam rekabet piyasasının idealize edilmesine karşı çıkarak, dışsallıkların ve piyasa başarısızlıklarının önemini vurgulamaktadırlar. Aynı zamanda, marjinal ürün temelli gelir dağılımı teorisini mercek altına almaktadırlar. Hükümet politikalarının gelirin yeniden dağılımına etkilerini, küresel ticareti ve küreselleşmenin sonuçlarını ele alarak değerlendirmektedirler. Yazarlar, kitap boyunca ekonomik olayların daha nüanslı ve gerçekçi bir anlayışını savunarak, okuyucuları etik düşünmeye, çevresel faktörleri ve kaygıları dikkate almaya ve güç dinamiklerini ekonomik analizlere dahil etmeye davet etmektedirler. Bu değerlendirme, kitaptaki temaları ve bölümleri analiz ederek, eserin içeriğine dair değerlendirme ve öneriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eleştirel Bakış, Gelir Dağılımı, Ana Akım Teoriler, Gerçekçi Anlayış, Mikroekonomi Teorileri.

JEL Kodları: A22, B10, B21, B30, D00

Rod Hill and Tony Myatt, *The Economics Anti-Textbook: A Critical Thinker's Guide to Microeconomics*

(Book Review, Fernwood Publishing Ltd, 2010, 296 s.)

Given the purpose of a book review, which is to provide a thoughtful evaluation and analysis, I set out to critically examine the work entitled "The Economics Anti-Textbook: A Critical Thinker's Guide to Microeconomics" by Rod Hill and Tony Myatt. I aim to delve into the nuances of the book and consider its impact and relevance in the realm of economic discourse. This review begins with an exploration of my initial impressions, delving into the intriguing entry point provided by the book's title. The following assessment reflects my contemplative journey through the content, addressing both the strengths and potential areas of concern, ultimately culminating in a comprehensive evaluation of the author's contributions to the field of economics.

Before I start to evaluate the book, I would like to express my initial impressions about the book. The journey began with a contemplative examination of the book's title, a seemingly unassuming yet captivating entry point into an alternative discourse on economics. The prevailing economic theories presented in mainstream textbooks, which had hitherto shaped my intellectual foundation, frequently left me in a state of cognitive perplexity, prompting me to question the soundness of foundational assumptions and the pragmatic applicability of certain concepts. A central concept that invited meticulous examination was the postulation of a perfectly free market an idealistic construct that rarely reflects the nuanced complexities of real-world economic dynamics. This led to a fundamental inquiry: why predicate the explication of various market models on an ideal that appears more fantastical than feasible? The conspicuous absence of moral values within the economic paradigm aggravated my intellectual disquiet. The discourse seemed to disregard the inherent humanity of economic actors, portraying them as devoid of ethical and emotional dimensions as I engaged with the book's contents, a discernible resonance emerged, resembling an intellectual dialogue with the erudite authors. Traversing the introductory sections, a mental chorus of affirmations echoed, validating the authors' discernment of the issues and unrealistic assumptions that had hitherto elicited my dissatisfaction and perplexity. Thus, before delving into the granular dissection of chapters and thematic elements, I extend commendation to the authors for articulating cogently the salient concerns that have heretofore lingered in the recesses of my economic contemplations. This book, it appears, furnishes a navigational guide through the labyrinth of economic theories, presenting a perspective that aligns more judiciously with the intricate tapestry of real-world dynamics.

The book's central theme revolves around a critique of conventional economics textbooks and teaching methodologies. It challenges the prevalent assumption that these textbooks present models of perfect competition within a biased free market and adhere to laissez-faire ideologies, neglecting conflicting evidence and alternative models. The authors reject the

notion that typical introductory economics textbooks are devoid of value judgments and assert that value judgments play a significant role in economics.

However, the book does not aim to criticize these value judgments but emphasizes their existence and advocates for considering alternative views. The authors do not seek to overthrow neoclassical economics, as they believe in its transformative potential and adaptable structure. They explain the unclear boundaries of neoclassical economics and clarify that their opposition is directed solely at current textbooks, not mainstream economics.

The authors highlight the tendency of mainstream textbooks to address crucial topics like income distribution and taxation at the end of studies, postponing critical considerations. The book also references the global financial meltdown to underscore the importance of issues such as imperfect information, externalities, limited rationality, and inappropriate incentives, emphasizing the necessity of appropriate government regulation.

In achieving its goal, the book presents alternative value judgments to mainstream economics textbooks, supported by a rich bibliography, diverse examples, and inclusive criticisms. Despite a complex structure in theoretical and practical terms, it stands out as a comprehensive and critical economic resource.

The book comprises eleven chapters and each chapter provides a thorough presentation of content and main ideas, employing a division into standard and critical parts. For enhanced comprehension, relevant questions are posed for readers, especially students, to ask their teachers at the end of each chapter. The book also includes a summary section to ensure the integrity of subjects, along with written and visual resources to contribute to the maturation of developed ideas. Suggestions for additional readings at the end of each chapter further enrich the book's educational value. In the following paragraph, I will systematically summarize each book chapter while providing a critical assessment.

In the standard text of the first chapter of the book, the authors begin by noting that many textbooks define economics as the science of choice, attributing its uniqueness among social sciences to the rational choice theory. According to them, economics primarily involves analyzing individuals' preferences. In the standard section, key concepts like scarcity, opportunity cost, marginal costs, and benefits are explored, using the lens of rational and self-interested individuals to elucidate fundamental teachings.

In the critical text section of the first chapter, the authors challenge the choice theory of individual interest, presenting alternative perspectives. This includes Keynes' definition of the economic problem as absolute needs rather than scarcity, Marglin and Northrop's rejection of 'intrinsically unlimited wants', and viewpoints prioritizing society. Galbraith's ideas emphasizing corporate power and political interests, overlooked in individual-centric textbooks, are central arguments. Additionally, developments in behavioral economics and critiques of the rational individual are incorporated. The summary section underscores the importance of the notion of social connection, providing a concluding remark on the discussed themes.

The summary section of the first chapter underscores the importance of the notion of social connection, providing a concluding remark on the discussed themes.

In the standard text section of the second chapter, the authors delve into concepts like the production possibility curve and the comparative advantage theory, commonly discussed and employed in economic models presented in textbooks. They highlight the differentiation between positive and normative economics, as outlined in these textbooks. According to them, normative economics, rooted in value judgments, is deemed untestable with empirical evidence, leading to disagreements among economists. Contrarily, decisions based on statistical and economic analysis of existing entities garner widespread consensus, creating a divide between normative and positive economics. The authors argue that this division hinders just and equitable decision-making, which ultimately leads to political decisions, as asserted by textbook authors.

In the critical text section of the second chapter, the authors challenge the validity of models presented in mainstream textbooks, noting a lack of supporting evidence for predictions. They emphasize that these models, which are touted for their predictive power, are inconsistently tested and attribute this to the models' weaker predictive abilities than advertised. The authors assert that economics, unlike natural sciences, contends with an array of uncontrollable variables, a major impediment to reaching conclusive judgments. They draw on McCloskey's assertion that economics is more an art of persuasion than an original science. The section introduces contradictory empirical studies on the same issues, citing the example of various studies with differing results when examining the relationship between minimum wage increases and unemployment.

The authors further introduce the concepts of paradigm and ideology, noting their absence in textbooks. They attribute this absence to textbooks focusing on topics within the dominant neoclassical economic paradigm while neglecting alternative paradigms. The authors also discuss the values underpinning neoclassical economics, including individual responsibility, private property, and the minimal state. Within this context, they evaluate the comparative advantage theory, asserting that models associated with it are empirically untestable, and highlight controversial examples that challenge its pre-accepted validity today.

In the standard text of the third chapter, the authors elucidate the determinants of a perfect competition market structure as portrayed in mainstream textbooks and detail the mechanics of these markets. The absence of competitive behavior in such markets is emphasized, positing that all participants act as price takers. The section further explores demand and supply balances, asserting that prices in free markets result from the interplay between supply and demand. The authors illustrate instances of inefficiency arising from interference in market prices, exemplified through rent price controls and minimum wage discussions. Additionally, the incorporation of sales taxes into goods pricing is examined, shedding light on the distribution of the tax burden and the resultant loss of benefits for both producers and consumers.

In the critical text section of the second chapter, the authors scrutinize the portrayal of markets, emphasizing that those explained using supply and demand often depict perfect competition markets. They delve into the conditions necessary for perfect competition, highlighting buyer behavior, perfect information, and ease of entry for companies as fundamental assumptions. The authors argue that the assumption of perfect information is irrational, contending that markets typically exhibit an oligopolistic structure. They criticize the application of the perfect competition model to non-competitive markets within textbooks, citing its simplicity and accurate predictions despite empirical inconsistencies in studies on minimum wage and rent controls. Examples are provided to underscore flaws in the model's functionality and explanatory power, which the authors argue are often omitted in textbooks discussing perfect competition. In the summary section of this chapter, the authors challenge the prevailing justification for applying the competitive model, asserting that arguments regarding its predictive power are flawed. They contend that the belief in the applicability of the competitive model to non-competitive markets is subjective and lacks consensus among economists.

In the standard text of the fourth chapter, the authors explain those individuals, when seeking goods and services, make decisions based on the consideration of their benefits. They expound on the concept of marginal benefits, shedding light on the maximization of benefits phenomenon.

In the critical text of the fourth chapter, the authors contend that it is flawed to treat personal preferences as data and exclusively pursue that approach. They discuss criticisms related to the potential influence of advertising on people's preferences, the reality of buyers having perfect information, and the prevalence of incomplete information as a rule rather than an exception. The lack of consideration for the impact of advertising activities on personal preferences in mainstream textbooks is highlighted, accompanied by significant examples illustrating the scale of the advertising sector and changing preferences. The authors delve into the topic with examples from the food and pharmaceutical industries, illustrating issues related to missing and asymmetrical information. They explore how information that end-users may not comprehend or find interest in is manipulated and employed in the products they consume. The authors, in examining the position of personal preferences in society, explore the relationship between income and happiness, introducing the Easterlin paradox to explain why poorer countries often exhibit higher happiness scores than wealthier ones. The argument is made that individuals shape their preferences based on the realities of the society they inhabit, and as such, personal preferences do not necessarily conflict with societal preferences.

In the summary section of the given chapter, the authors assert that explaining personal preferences without considering the social context and accounting for incomplete or asymmetrical information is erroneous. They question the significance of the emphasis on activity in mainstream textbooks, posing the query, "Why is this so important if the increase in consumption within rich countries yields little wealth growth or even none?"

In the standard text of chapter five, the authors define companies as profit-driven entities utilizing production factors and inputs from other companies to manufacture goods and services. Regarding production, the authors assert that company executives serve as decision-makers, determining the method, quantity, and nature of production. Executives leverage available production technology, encompassing knowledge of task execution and inputs from the labor force and capital, in making these decisions. It is emphasized that altering capital is more challenging than modifying the labor force and maximizing input and output is more feasible by adjusting labor inputs. After introducing the law of diminishing returns, costs are subsequently categorized into marginal, average, and total.

Contrastingly, in the critical text of chapter five, the authors posit that companies consider inputs, outputs, and associated costs and profits in their quest to amplify production. However, the text argues that many companies find it economically viable to bear costs impacting the external environment and often overlook workers in these production decisions. The authors challenge the notion that short-term company costs do not experience significant increases, contrary to theoretical teachings. The theoretical production levels and the explanation for the number of companies participating in production are alleged to be absent from these theories. The text asserts that companies do not face diminishing returns hindering long-term growth, and no factors impede them from expanding enough to influence market prices. The authors argue that the short and long-term cost curves in textbooks explaining perfect competition models are deceptive, attributing the paradigm's collapse to the emergence of alternative paradigms.

Moreover, the authors contend that textbooks neglect the power companies wield in shaping external environments for profit. The discussion delves into the power of companies in influencing public policies aligned with their interests, illustrated through various lobbying examples, with a focus on health reform activities in the USA. The text explores power dynamics within companies, highlighting relationships between executives, employers, and other shareholders. It is posited that executives, in addition to pursuing profit, may also pursue personal interests, facilitated by incomplete information and rational shareholder ignorance. The non-democratic nature of the relationship between employees and employers is emphasized, attributing autocratic management to executive accountability solely to company owners. The authors cite the Mondragon cooperative as an example of economic democracy, underscoring the omission of alternative management forms in textbooks, suggesting a rationale for the persistence of capitalist company structures.

In the summary section of chapter five, the authors critique the omission of power dynamics in textbooks, ironically asserting that companies do not undertake political initiatives for an advantage. Thus, the text claims that internal power dynamics within companies are overlooked, and students are steered towards accepting traditional autocratic capitalist companies as the only viable option.

In the standard text of the sixth chapter, the authors examine the portrayal of competitive markets in mainstream textbooks, assessing their depiction as indicators of market efficiency under the standard text title. They contend that the explanation of market structure's dependence on company organization and overall efficiency is the intended focus. The authors furnish insights into the operations of perfect competition markets, monopoly markets, and other non-competitive markets within this context.

Under the critical text of chapter six, the authors extend their discourse to address various issues, notably asserting that the supply and demand models outlined in the third part find limited applicability beyond perfect competition. Firstly, they challenge the perception of a perfect competition market as an ideal structure, highlighting potential ethical concerns arising from such markets. The question of whether an ideal market structure can lead to ethically fair outcomes is examined. Secondly, the authors posit that perfect competition is deemed ideal only when static efficiency is prioritized, emphasizing that dynamic efficiency holds greater significance. They argue that perfect competition and innovation are fundamentally incompatible, feasible only for top-earning companies with oligopolistic traits willing to bear associated costs. Thirdly, doubts are raised about the ideal nature of perfect competition, even concerning static efficiency, concerning the theory of second-best and X-inefficiency. The authors criticize mainstream textbooks for lacking supporting evidence and highlight contradictory studies on the matter. Additionally, the absence of consideration for legal frameworks in the analysis is underscored. The authors delve into the political power of companies and explore terms like regulation and deregulation, elucidating their arguments with examples from past crises prompted by legal regulations.

In the conclusion section of the sixth chapter, the authors reiterate the rejection of two prior arguments presented in earlier chapters: the widespread use of perfect competition markets in the real world and the justification for the general application of this model's predictions. Notably, in this chapter, the authors also reject the argument that emphasizes the usefulness of the competitive model as an ideal type of market guiding government policy.

In the standard text of the seventh chapter, the authors assert in the standard text that choices do not necessarily lead to the best social outcome; rather, they emphasize that these choices have repercussions for others that often go unaccounted for. The assertion is made that markets may exhibit inefficiencies in the face of such events. The solutions proffered by traditional textbooks concerning externalities are briefly summarized, concluding the standard text's discussion on this topic.

In the critical text part of chapter seven, the authors draw attention to the placement of the Externalities section towards the end of textbooks. This positioning inadvertently creates an impression that externalities are deemed insignificant issues warranting only cursory attention. To counter this perception and argue for the centrality of externalities in the modern economy, the authors scrutinize the subject with impactful examples such as greenhouse gas emissions and climate change. These examples are thoroughly explored, highlighting the

intricate relationship between externalities and the profit motive. The authors assert the prevalence of externalities and the real-world influence of power dynamics and knowledge, hindering effective responses to externalities. They emphasize that asymmetrical knowledge, corporate power, and the inability of citizens to organize underpin the exploitation of externalities by specific self-interested groups.

In the summary section of the given chapter, the authors critique the portrayal of externalities in textbooks as minor issues correctable through appropriate public policies. In tandem, they criticize the inadequate information provided about the actual significance of negative externalities and the analysis of governmental responses to externalities.

In the standard section of the eighth chapter, the authors begin by highlighting how equality, a fundamental economic goal, is often downplayed in favor of effectiveness. They delve into the evaluation of issues related to income distribution, which, according to the authors, is relegated to the end of textbooks for the sake of expediency. The standard text elaborates on the factors influencing production and delves into the determination of wages in a perfectly competitive labor market. The reasons for wage differences are also explored in this context.

Moving on to the critical part of chapter eight, the authors address various problems associated with the marginal productivity theory. They note that J. B. Clark received a prize for his work on this theory, acknowledging its fairness and inevitability. However, mainstream textbooks, according to the authors, overtly reject considerations of justice in this regard. The authors introduce the opinion of Thurow (1975), which questions whether payment to an employee should be based on their daily marginal contribution or the entire duration of their working period. They highlight the ambiguity when an employer contributes more than others, leaving it unclear whether the reward should go to that specific employer or be distributed among all groups. In the concluding part of the critical section, the authors examine the salaries of CEOs and managers in the context of the marginal productivity argument. This argument posits that, over time, there won't be a consistent and empirical relationship between their salaries and the company's success.

In the conclusion section of chapter eight, the authors express their agreement that the perfect competition market model is practical, but they caution against ignoring the potentially dire consequences if it is accepted without any adjustments. According to the authors, textbooks tend to accept the predictions of a perfect competition market without incorporating changes, even in the presence of controversial evidence.

In the standard text of chapter nine, an international comparison of the tax burden is presented, highlighting the cost of taxation on economic decisions. The distribution of wealth is discussed, emphasizing that textbooks often overlook this aspect while providing theoretical information about income and wealth distribution. The section also touches on poverty and income redistribution, suggesting potential losses in economic activity.

Moving to the critical part of the ninth chapter, the authors identify three main problems. Firstly, textbooks are criticized for having a biased stance against income redistribution,

particularly regarding government actions. Secondly, the authors contend that well-designed policies can lead to significant progress in poverty and inequality without negatively impacting economic growth. Lastly, the authors argue that textbooks tend to overlook evidence indicating that substantial health and life expectancy inequalities contribute to broader social and economic disparities. The authors discuss the Pareto optimal theory in their first criticism, asserting that textbooks, when defining economic activity, often neglect initial income distribution, making it easier to present as value judgments in Pareto increase. Regarding their second criticism, the authors challenge the idea that high taxation inevitably reduces productivity, pointing out a lack of empirical evidence supporting this claim and highlighting evidence suggesting a neutral or positive relationship between equality and effectiveness. For their final criticism, the authors assert that income inequality exacerbates disparities between different groups, presenting empirical evidence to support their argument.

In the summary section of chapter nine, the authors assess the common textbook assertion that there is a trade-off relationship between effectiveness and equality. Despite a lack of convincing evidence, the authors argue that textbook authors refrain from raising questions that challenge the current distribution of power and wealth, both within and between countries.

In the first part of chapter ten, the authors delve into the complexities of global trade and liberalization. The standard text outlines the argument in favor of free trade, asserting that it enhances global economic efficiency by detailing tariff protections and imports. While acknowledging the positive aspects of tariffs in safeguarding domestic production against imports, such as national defense, support for small businesses, and the prevention of destructive commercial competition, the standard text maintains an overall positive stance on free trade.

Contrastingly, in the critical part of chapter ten, the authors challenge the notion that the elimination of tariffs leads to an instantaneous and cost-free shift in the economy from one balance to another. They argue that the portrayal of such an abrupt transition in textbooks does not align with the reality of gradual changes in production opportunities. The authors contend that the benefits of free trade often accrue to specific individuals, not the entire society. Additionally, they critique textbooks for overlooking issues of income distribution and inequality related to free trade, emphasizing the erroneous nature of such oversights. The impact of global trade on unskilled labor, low wages, and income inequality is highlighted, with a recognition that technological advancements may reduce costs for firms but simultaneously lead to job loss and increased pressure on workers.

The authors also scrutinize the Ricardian model in international trade, identifying missing topics in textbooks, including externalities, limited knowledge about production, fair trade considerations, product certification, and power dynamics inherent in bilateral trade agreements between global trade actors and states of varying sizes.

In the summary section of chapter ten, the authors assert that neither free trade nor any limited form of trade is unequivocally supported by economic theory. They emphasize the inherent value judgments in economics and stress that economic theories can aid in understanding alternative policy outcomes and predicting winners and losers, but they cannot definitively establish which type of trade is optimal from the perspectives of individuals living in a specific country.

In the conclusion and chapter eleven of the book, the authors encapsulate the key elements of their critical discourse throughout the book. Their critique challenges the established positive-normative distinction in Economics, asserting that even the foundational definition of Economics, involving the satisfaction of unlimited needs with limited resources, is inherently grounded in value judgments. The authors argue that the failure of the assumption that individuals make rational decisions, as highlighted in the field of behavioral economics, is noticeably absent in textbooks.

The compromise between equality and efficiency goals is scrutinized, with the authors expressing skepticism about the view that winners can adequately compensate losers, leading to an overall increase in social benefit. They particularly question the pervasive "more is better" assumption in textbooks, which, according to the authors, fosters a pro-growth consumption perspective.

A critical lens is directed at the utility of models in textbooks, emphasizing that their value lies in evaluating the certainty of predictions rather than the realism of model assumptions. The authors observe a general preference for the competitive model in textbooks, attributing this bias to its broad applicability in answering various questions. They argue that this preference reflects a bias against government intervention and regulation in favor of a market-based approach.

The excessive focus on the perfect competition market model is seen as a manifestation of this bias, according to the authors. They contend that textbooks tend to overlook the role of power elements in the differentiation of preferences, neglecting a more nuanced evaluation of the rational individual phenomenon from this perspective.

Furthermore, the authors criticize textbooks for neglecting the issue of the differentiation of preferences by elements of power, highlighting the oversight in evaluating the rational individual phenomenon from this viewpoint. Finally, a critical spotlight is cast on textbooks for underestimating the ecological crisis and downplaying the significance of externalities, which the authors argue are not exceptional cases but integral economic issues that demand attention.

The paper aims to provide an evaluative review of individual chapters followed by an overall discussion of the book, encompassing personal reflections and substantive suggestions directed towards the authors.

The book proved engaging due to my interest in economics, especially through its intriguing critique of the concept of a perfect competition market, realizing that such an ideal scenario doesn't account for the constant flow of new information in the real world, especially in our ever-learning human society. The book's examination of justice and income distribution, or rather the lack of fair distribution in the pursuit of market efficiency, caught my attention. Moreover, the emphasis on moral values and ethical considerations in economic theories added a crucial layer often overlooked in traditional economic discussions. These insights have significantly broadened my perspective on economics, encouraging me to approach economic models and decisions with a more comprehensive and ethically grounded mindset.

In the assessment of the book, I find myself in substantial agreement with the authors. The work is commendable, presenting a well-constructed critique of mainstream economics textbooks. Its success lies in the wealth of supporting evidence, extensive bibliography, and thought-provoking examples. The authors effectively dismantle several economic theories, shedding light on their shortcomings. However, despite my general concurrence, I acknowledge the necessity of alternative theories and studies to supplement the debunked concepts presented by the authors.

Given its impact on academic development, encountering this book during undergraduate studies would have been valuable. Therefore, I wholeheartedly recommend it to students, especially those entering the realm of economics. Reading this book before delving into mainstream textbooks can provide a valuable foundation, fostering a critical mindset and prompting a nuanced understanding of economic concepts.

While lauding the book's merits, I do have suggestions for improvement. The organization of the chapters appears somewhat disjointed, hindering the seamless expression of the book's core argument. To enhance clarity, I propose a reordering of topics, prioritizing the most significant arguments or starting with interconnected themes.

Regarding the book's title, considering its predominant focus on microeconomics, a more fitting designation might be "Anti-Microeconomics Textbook." Additionally, macroeconomic issues, particularly the role of interest in global economic crises, represent a vital dimension that could be explored in a future study.

Lastly, I encourage the authors not only to critique existing theories but also to embark on the creation of alternative hypotheses or theories. Constructive contributions to economic thought, alongside insightful critiques, would fortify their ideas and potentially offer solutions to the challenges highlighted in the book. This approach would strengthen their scholarly impact and contribute meaningfully to the broader field of economics.

The book takes a critical stance on conventional microeconomic theories found in traditional textbooks. The book challenges the idealization of perfect competition, emphasizing its impracticality and ethical concerns. Hill and Myatt advocate for a more nuanced understanding of economic concepts, encouraging readers to incorporate ethical considerations, environmental concerns, and power dynamics into their analyses. The book

covers various microeconomic topics, including market structures, efficiency, externalities, income distribution, government intervention, and globalization. Key critiques include the examination of the limitations of the perfect competition model, the significance of externalities, and the scrutinizing of the marginal productivity theory of income distribution. The authors also challenge biases in textbooks against income redistribution and analyze the implications of global trade. Overall, the book promotes critical thinking in economics by presenting alternative perspectives and questioning established norms, offering a comprehensive understanding of both mainstream and critical viewpoints.

This review provides valuable insights into the book's strengths and areas for improvement. The reviewer appreciates the comprehensive coverage of various topics, rich bibliography, and supporting examples and evidence. However, a suggestion is made to reorder the chapters for a more cohesive presentation of the central argument. Another recommendation is to consider titling the book as an "Anti-Microeconomics Textbook" given its primary focus on microeconomics. The review also encourages the authors to develop alternative theories or hypotheses, emphasizing that proposing solutions would enhance the overall impact of their criticisms and contribute significantly to the field.

JIE

Year/Yıl 2024 | Volume/Cilt 4 | Issue/Sayı 2
Journal of Islamic Economics | İslam Ekonomisi Dergisi

Batuhan Buğra Akartepe, Hisse Senedi Şer'î İzleme Sistemi-İslam Ekonomisi Açısından Bir Değerlendirme

(Kitap Değerlendirmesi, İktisat Yayınları, 2023, 216 s.)

Fatma Zehra Özaslan | fatma.aydin826@hbv.edu.tr | ORCID: 0000- 0003-0302-0587

Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, Türkiye

Doktora Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami Araştırmalar Enstitüsü, İslam Hukuku Doktora Programı

Araştırma Bilgisi / Research Information

Araştırma Türü / Research Type	Kitap Değerlendirmesi / Book Review
Teslim Tarihi / Date of Submission	09.05.2024
Kabul Tarihi / Date of Acceptance	22.06.2024
Yayın Tarihi / Date of Publication	15.07.2024
DOI	10.55237/jie.1481483
Atıf / Citation	Özaslan, F. Z. 2024. "Batuhan Buğra Akartepe, Hisse Senedi Şer'î İzleme Sistemi-İslam Ekonomisi Açısından Bir Değerlendirme (Kitap Değerlendirmesi, İktisat Yayınları, 2023, 216 s.)." Journal of Islamic Economics, 4(2):177-184
Hakem Değerlendirmesi / Peer-Review	Editör Kontrolü / Editorial Check
Etik Beyanı / Ethical Statement	Bu çalışmayı yürütür ve yazarken kullanılan tüm kaynaklara uygun bir şekilde atıfta bulunulmuştur / While conducting and writing this study, all the sources used have been appropriately cited.
İntihal Kontrolü / Plagiarism Checks	Evet - Turnitin / Yes - Turnitin
Çıkar Çatışması / Conflict of Interest	Yazarın beyan edecek herhangi bir çıkar çatışması yoktur / The author has no conflict of interest to declare.
Şikayet / Complaints	jie@asbu.edu.tr
Destek Fonu / Grand Support	Yazar, bu araştırmayı yaparken herhangi bir dış finansman almadığını beyan eder / The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.
Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & Licence	Dergimizde yayın yapan yazarlar CC BY-NC 4.0 kapsamında lisanslanan çalışmalarının telif hakkını saklı tutar / Author publishing with the journal retains the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Özet

Ekonomideki gelişmelerle birlikte gündeme gelen farklı uygulamaların fıkhi açıdan incelenmesi önem arz ettiği izahtan varestedir. 2022 yılında "Hisse Senedi Şer'î İzleme Kriterlerinin Analizi" başlığıyla yaptığı doktora tezini bu çalışmasıyla kitaplaştırmış Akartepe de hisse senetlerinin denetlenmesini İslam Finansı açısından değerlendirmektedir. Tanıtımı yapılan çalışmada üç önemli hipotez belirlenmiş ve bu başlıklar ilgili hipotezlere göre şekillendirilmeye çalışılmıştır. Giriş kısmında çalışmanın yöntemiyle ilgili önemli açıklamalarda bulunulmakta ve literatüre olan katkısı konuyla ilgili halihazırdaki çalışmalar üzerinden ifade edilmektedir. Çalışmanın ilk ana bölümünü "Hisse Senedi Yatırımlarının Hareket Noktası: Zaruret" başlığıyla ele alınmakta ve burada hisse senetlerinin mahiyeti, yapısı, temellendirilmesi gibi noktalara değinilerek hem tarihsel süreç hem de ilgili görüşler incelenmektedir. İkinci bölümde "Faizi Merkeze Alan Bir Faaliyet: Şer'î İzleme" başlığıyla faiz temelli yaklaşımın oluşturduğu problemleri ve zarurete riayet ilkesi dikkate alınarak önemli kriterlere değinilmektedir. Bu bölümde şer'î izleme sistemlerine dair ayrıntılı bir incelemenin olduğu görülmektedir. "Metodolojik Bir Hata: Eşik Değer Tespiti" başlığını verdiği üçüncü bölümde ise eşik değerlerin tespit edilmesindeki yanlışlara değinilmektedir. Burada da zarurete itibarın gerekli olduğu ifade edilerek şartları belirlenmekte ve alternatif bir yöntem önerilmektedir. Son bölümde "Yüzeysel Bir Temizlenme: Arındırma İşlemi" başlığıyla meşru olmayan gelirlerin arındırmasıyla ilgili problemler ifade edilerek çözüm önerisi sunulmaktadır. Bu noktada, çalışmada konuyla ilgili hataların tespit edilmesi ve bu hataların önüne geçilmesi yolunda tavsiyeler verilmesiyle literatüre önemli bir katkı sunması çalışmanın en değerli yönlerinden biri olarak göze çarpmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Finansı, Şer'î İzleme Sistemi, Hisse Senedi.

JEL Kodları: G10, G19

**Batuhan Buğra Akartepe, Shariah Monitoring System of Share Certificates-An
Evaluation in terms of Islamic Economy**

(Book Review, İktisat Yayınları, 2023, 216 p.)

Abstract

It is important to examine different practices that come to the agenda with the developments in the economy from a fiqh perspective. In 2022, Akartepe, who published his doctoral dissertation titled “Analysis of Shariah Screening Criteria for Stocks” as a book, evaluates the screening of stocks from the perspective of Islamic Finance. In this study, three important hypotheses were identified, and the titles were shaped according to these hypotheses. In the introduction, important explanations are made about the methodology of the study and its contribution to the literature is expressed through the existing studies on the subject. The first main part of the study is titled “The Starting Point of Stock Investments: Necessity”, where the nature, structure and justification of stocks are discussed, and both the historical process and the related views are examined. The second chapter is titled “An Interest-Centered Activity: Shariah Compliance Screening”, the second section discusses the problems posed by the interest-based approach and important criteria by taking into account the principle of observance of necessity. In this section, there is a detailed examination of Shariah monitoring systems. “A Methodological Error: Determining Threshold Values”, the third chapter addresses the mistakes in determining threshold values. Here, too, it is stated that it is necessary to respect necessity, its conditions are determined, and an alternative method is proposed. In the last chapter, “A Superficial Cleansing: The Purification Process”, the problems related to the purification of illegitimate income are expressed and a solution is proposed. At this point, one of the most valuable aspects of the study is that it makes an important contribution to the literature by identifying the mistakes related to the subject and providing recommendations to prevent these mistakes.

Keywords: Islamic Finance, Shariah Screening, Stocks.

JEL Codes: G10, G19

Batuhan Buğra Akartepe, Hisse Senedi Şer'î İzleme Sistemi-İslam Ekonomisi Açısından Bir Değerlendirme

(Kitap Değerlendirmesi, İktisat Yayınları, 2023, 216 s.)

Ekonomi, teknoloji, sağlık gibi alanların gelişmesi ve büyümesiyle birlikte her geçen gün yeni uygulamalar ortaya çıkmaktadır. Bu uygulamaların fıkhi prensiplere uygunluğu ve fıkhi açıdan incelenmesi de çok önemli bir alanı oluşturmaktadır. Özellikle faize dayalı küresel bir sistemde finansal araçların fıkhi durumunun tespit edilmesi, sermayeye ihtiyaç duyan veya yatırım yapmak isteyen Müslüman bir kimse için ihtiyaç haline gelmiştir. Bu bağlamda naslarda veya klasik fıkıh metinlerinde işaret edilmeyen fakat günümüzde Müslüman toplumlar tarafından bir yatırım aracı olarak kullanılan hisse senetleri örnek verilebilir. Nitekim yatırım yapılacak hisse senetlerinin fıkhi durumunun incelenmesi şer'î izleme sistemiyle karşılanmaya çalışılmaktadır.

Tanıtımı yapılacak çalışma, yatırım için bankaya alternatif olarak hisse senetlerinin seçimiyle ilgili süreçlerin farklılaşmasına odaklanarak bu süreci ve şer'î izleme sistemini fıkhi perspektiften ele almaktadır. Çalışma giriş, dört ana bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın konusu ve önemi, amacı ve kapsamı incelenerek çalışmanın büyük ölçüde çerçevesi çizilmiş ve okuyucu konuya hazırlanmıştır. Bu kısım çalışmanın yöntem önermesi sebebiyle literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olduğunun ifade edildiği literatür değerlendirmesiyle sonlandırılmıştır. Çalışmanın üç temel hipotez etrafında şekilleneceğini ifade eden araştırmacı, ilerleyen sayfalarda bu hipotezlerini temellendirmekte ve alternatif yöntemler tavsiye etmektedir. Bölümlerin her birini üç temel hipotez oluşturmakta ve hipotezlere başlamadan önce şer'î izlemeye zemin olarak anonim şirketler ve hisse senetlerine izin verilmesine dair bir bölüm bulunmaktadır.

“Hisse Senedi Yatırımlarının Hareket Noktası: Zaruret” başlığı verilen birinci bölümde sermaye piyasası araçlarının ve doğal olarak bu araçlardan biri olan hisse senetlerinin Müslümanlar tarafından kabul edilmesi ve kullanılmaya başlanmasının geç tarihlere gelmesine ve bu alanda akademik çalışmaların azlığına işaret edilmektedir. Yazar, şer'î izleme sisteminin bir anlam ifade edebilmesi için öncelikle anonim şirket yapısının ve bir yatırım aracı olarak hisse senetlerinin kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu amacını gerçekleştirmek için bölümde anonim şirketlere ve hisse senetlerine dair kabul süreçlerini ve tartışmalarını incelemiştir. İlk olarak hisse senetlerinin mahiyetine dair değerlendirmeleri ele alarak, onların, bir şirketin varlıklarını temsil eden menkul kıymetler olduğunu belirtmiştir. Hisse senetlerinin tanımından da anlaşılacağı üzere şirketlerle ilişkisi sebebiyle anonim şirketle ilgili fıkhi hükümlerin incelenmesi gerekli olduğunu ifade ederek konunun değerlendirilmesine geçmiştir. Anonim şirket yapısının tüzel kişilik, sınırlı sorumluluk gibi noktalardan eleştirilmesini merkeze almıştır. Akdi yapan tarafların ehliyet sahibi olması şartının tüzel kişilik yapısına sahip anonim şirketlerin sahip olmaması eleştirisini hatalı bulan yazar, ehliyetin amacının akit sonucu hak ve sorumlulukların farkında olunması, karşılıklı rıza gibi unsurlar etrafında şekillendiğini belirtmektedir. Yürütülen işlemlerde gerçek kişilerin rol oynaması söz konusu olması sebebiyle bu açıdan yapılan bir eleştirinin doğru olmadığı ve fıkhi açıdan problem oluşturmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Anonim şirketlerin mülk ortaklığı şeklinde düşünülmesinin de problemlere yol açtığını ifade eden araştırmacı, ortaklığın şirket

sözleşmesine dayanması sebebiyle akit ortaklığı olarak düşünülmesini isabetli bulmaktadır. Akartepe, akit şirketlerine karşılık gelmesi ve şirketle hissedarların ilişkisinin vekaletle dayalı olması sebepleriyle anonim şirketin fıkhi açıdan herhangi bir problem oluşturmadığını belirtmektedir. Anonim şirketlerin kabulüyle ilgili önemli tartışmalardan biri olan sınırlı sorumlulukla ilgili olarak hem sınırlı hem de sınırsız sorumluluğun olumlu ve olumsuz yönlerini ortaya koymaktadır. Sorumluluk ilkesinin daha isabetli olacağı düşünülse de anonim şirketlere verilen cevazla birlikte tartışmaların zemini hangi anonim şirketlere yatırım yapılabileceğinin şer'î açıdan uygun olduğu tartışmalarına kaydığını ifade etmektedir.

Yazar öncelikle anonim şirketleri, faaliyet alanlarının meşru olması bakımından taksime tabi tutmaktadır. Anonim şirketler şer'î açıdan uygun olup olmamalarına göre; ana faaliyetleri ve diğer işlemleri meşru olanlar, ana faaliyetleri faiz, haram yiyecek ve içecekler, İslami ilkelere uygun olmayan ve ahlaka aykırı olan işlemler gibi gayrimeşru olanlar, ana faaliyet alanı meşru olup gayrimeşru işlemlerin yürütülmesi de söz konusu olanlar şeklinde üçe ayrılmaktadır. Araştırmacı, ilk iki grupta ilgili genel kanaat var olduğunu fakat meşru şirketlerin çok az sayıda olmasının üçüncü grupta olan karma şirketleri gündeme getirdiğini ifade etmektedir. Karma şirketlere yatırım için mutlak bir hüküm vermenin hatalı olacağını belirtmektedir. Gayrimeşru faaliyetler için şirketlere verilen iznin zaruret ilkesi sebebiyle olduğunu dolayısıyla verilecek hükmün dinamik olması gerektiği kanaatinde olduğunu dile getirmektedir. Zaruret miktarı ve süresince yatırım yapmanın caiz olacağı şeklinde bir açıklamanın daha isabetli olduğuna işaret ederek zaruretin dinamiklik gerektirmesine tekrar vurgu yaparak önemini ortaya koymaktadır. Burada bir parantez açmak gerekirse çalışmanın ilerleyen sayfalarında da sıklıkla vurgu yaptığı dinamiklik ilkesinin finans araçlarının fıkhi durumunun incelenmesinde önemli bir alan açtığını söylemek mümkündür.

Akartepe, "Faizi Merkeze Alan Bir Faaliyet: Şer'î İzleme" başlığını verdiği ve "Şer'î izleme, faizi merkeze alan bir faaliyettir." şeklindeki ilk hipotezini temellendirdiği ikinci bölümde, şer'î izleme süreçlerini inceleyerek bu süreçlerdeki zaruret ilkesine riayeti değerlendirmektedir. Sektörel ve finansal olarak süreçler ayrı ayrı ele alınmaktadır. Yazar, sektörel izleme aşamasında belirleyici faktörün faiz olduğu iddiasını desteklemeye çalışmaktadır. Verilen örnekler, karma şirketlerin gayrimeşru faaliyetleri için belirlenen oranların, danışma kurullarına göre değiştiğini göstermektedir. Bu bölümde gayrimeşru olduğu ittifakla kabul edilen, meşruluğu hususunda ihtilaf barındıran sektörler için ayrı başlıklar açılmıştır. İhtilaf bulunan sektörlerle ilgili kurulların farklı yorumları, zamanın etkisi ve ülkelerdeki teamüllerin değişmesi gerekçe gösterilmiştir. Yazar burada mutlak izin veya yasaklama şeklindeki bir tutumun doğru olmadığını kanaatindedir. Şirketler özelinde gibi daha detaylı inceleme yapılmasının isabetli olacağına işaret etmektedir. Böylelikle yazarın fıkhnın durum ve kimselere göre değişen esnek yapısına uygun bir tutum benimsemekte olduğu görülmektedir. Şirketlerin finansman ihtiyaçlarını karşılamaları, yasal zorunluluklar gibi sebeplerle faizli işlemlerden kaçınmadıkları ve zaruret haline gelerek belli bir oranda tutulması halinde cevaz verildiği ifade edilen çalışmada, yazar bu durumla birlikte verilen iznin genellemeci bir yaklaşımla benimsenmesinin yol açtığı sorunlara işaret etmektedir. Bu bağlamda faiz dışındaki faaliyetlerin bir zaruret oluşturmadığına vurgu yapmaktadır. Buradan hareketle sektörlerin tespiti aşamasında belirleyici öğenin faiz olduğunu tespit

etmekte ve zaruretle amel etme konusunda problemlerin olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Bununla birlikte yazar, zaruret ilkesine riayet eden örneklere de yer vermektedir. TASIS Danışma Kurulu'nu bu bağlamda örnek göstermekte ve diğerlerine nazaran daha sıkı kriterler belirleyen kurulun zaruret sebebiyle belirli bir oranda sadece faize cevaz verdiğini ifade etmektedir. Sektörel izleme sürecinde faizin etkisini açıkladıktan sonra izleme sisteminin bir diğer aşaması olan finansal izleme kısmında faizin rolüne geçiş yapmaktadır. Finansal izlemede hesaplamalarda kullanılan borç, likit varlık, gayrimeşru yatırımlar ve gayrimeşru gelirler incelenerek faizin belirleyici bir rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır. Böylece sektörde faizin rolüne işaret ederek halihazırdaki durumun tespitini başarılı bir şekilde yapmıştır.

Yazar hem sektörel hem de finansal izlemede faiz merkezli bir tutum benimsenmesinin eksik değerlendirmeye yol açacağı ve bu durumun da şirketlerin uyumunun sağlanmasına engel olacağı yorumunu yapmaktadır. Meşruiyet önündeki tek engelin faiz olduğunun hatalı bir yaklaşım olduğunu vurgulayan yazar, gayrimeşru faaliyetler için yasaklayıcı tavrın benimsenmesinin daha uygun olacağını ifade etmektedir. Ancak zaruret haliyle sınırlı olan bir iznin gayrimeşru faaliyetlerin yaygınlaşmasına engel olacağını dile getirmektedir. Araştırmacı bu ifadeleriyle faiz dışındaki gayrimeşru faaliyetlerin meşruymuş gibi yansıtılmasını eleştirerek İslam hukukunun esaslarına aykırı faaliyetleri dikkate almakta ve bu konuda ilgili esaslara uygun bir yaklaşım sergilemektedir. Zaruret halinin genellemeci bir tavırla bağdaşmadığını belirten yazar, sektörlerin meşru olarak yürütülme imkanına sahip olmayanlar ve iki türlü de yürütülebilenler şeklinde kategorilere ayrılarak incelenmesini tavsiye etmektedir. Böylece özel şartlar gereği gayrimeşru faaliyete izin verilenler ve oranın altında kalması sebebiyle gayrimeşru faaliyet nedeniyle yatırım yapılmasına izin verilen şirketler birbirinden ayrılmış olacaktır.

Çalışmanın ikinci temel hipotezinin yer aldığı üçüncü bölüm "Metodolojik Bir Hata: Eşik Değer Tespiti" başlığıyla ele alınmaktadır. Yazarın eşik değer belirleme yöntemiyle ilgili temel düşüncesi bu yöntemin metodolojik olarak hatalı olduğuna yöneliktir. Hisselere yatırım yapılabilmesinin cevazı şer'î izleme süreci sonucunda hesaplanan miktarın belirli sınırları geçmemesiyle verilmektedir. Aşılmaması gereken bu sınırın eşik değer olarak adlandırıldığını ifade eden yazarın bu bölümde ele aldığı konu, eşik değerlerin tespitinde farklı uygulamaların yer alması ve uygulamalarda birtakım sorunların olmasıdır.

Eşik değerlerin farklılaşması konusunda etkili olan hususlar analizin yapılma amacı ve eşik değerlerin görev tanımı olarak ele alınmıştır. Eşik değerlerin görev tanımına ilişkin az-çok merkezli ve zaruret merkezli iki yaklaşıma değinilmektedir. Yapılan bu sınıflandırma konunun anlaşılmasına kolaylık sağlamaktadır. Çalışmada az-çok merkezli yaklaşım olarak isimlendirilen yaklaşımla toplam faaliyetler içinde gayrimeşru faaliyetlerin miktarının az olması kastedilmektedir. Gayrimeşru faaliyetlerin çoğunlukta bulunan meşru faaliyetlere tabi olmasından hareketle bu yaklaşım tarzı benimsenen kurulların bulunduğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda az-çok merkezli yaklaşım eşik değer için bir sınır çizmekte ve değerlerin altında kalanlar az (meşru), değeri aşanlar ise çok (gayrimeşru) olarak nitelendirilmekte olduğu belirtilmektedir. Yazar bu yaklaşım tarzının izleme kalemlerinin hepsinde tutarlı bir tavır olmadığını açıkça ifade ederek gayrimeşruluk vasfının miktarla bağımlı olmadığını vurgu yapmaktadır. Yine yazar burada da İslam hukuku açısından yasağın az veya çokluk olarak farkının olmadığını vurgulamış

olmaktadır. Şirketin meşruiyetini gayrimeşru faaliyetlerin eşik değer altında olmasına bağlamanın hatalı bir yaklaşım olduğunu dile getiren Akartepe, izleme kalemlerinde farklılaşan eşik değerlerine yer vermektedir. İlk olarak borç ve gayrimeşru yatırımların izlemelerinde %30, %33, %33,33 ve %37 olarak dört farklı değer genellekle tercih edildiğini belirtmektedir. Danışma kurulları farklı olsa da eşik değerlerin tespitinin aynı şer'î delillerden hareketle tespit edildiğini ifade etmekte ve şer'î deliller ile eşik değerlerin tespiti konularının bağlamlarının tamamen farklı olması yönüyle bu durumu eleştirmektedir. Böylelikle konuyla ilgili tutarlı bir yaklaşım benimsenmesine dikkat çekmekte ve önemli bir noktaya değinmiş olmaktadır. İkinci izleme kalemi olan gayrimeşru gelirler konusunda en yaygın olarak kullanıldığı ifade edilen %5 eşiğini de eleştirmekte ve kanaatini gelirler ile borçlar arasında gayrimeşruluk açısından bir fark bulunmaması sebebiyle aynı eşik kullanılması yönünde belirtmektedir. İzlemenin üçüncü kalemi olan likidite analizinde ise az-çok merkezli yaklaşımı isabetli bulan yazar amacın fıkhi olarak mübadelenin hangi sözleşme türüne dair olduğunu tespit etme amacıyla yapılan likidite analizinin, gayrimeşru gelirler ve borçlardan farklılaşığına bağlamaktadır.

Zaruret merkezli yaklaşımın eşik değer tespitinde zarureti göstermekte olduğu ifade edilmekte ve bu yaklaşımı temel alan tek örneğin TESIS olmasından kaynaklı bu kısımda zikredilen kurum üzerinden konu açıklanmaktadır. Akartepe, zaruretin tespitinin dinamik olması sebebiyle şirketten şirkete değişmesi söz konusu olacağı fakat bu durumun objektifliğe zarar verme ihtimali olması sebepleriyle TESIS'in ülke ekonomisine dair verileri değerlendirerek objektif bir sürecin gerçekleştirilmesine karar verdiğini ifade etmektedir. Yazar, bu süreçte sermaye piyasası araçlarından faydalanmak isteyen Müslümanların tercihlerini çok fazla daraltmamak amacıyla zaruretle birlikte maslahat ilkesine de belirleyici bir rol verildiğini aktarmaktadır. Az-çok merkezli yaklaşımda olduğu gibi burada da izleme kalemlerini ayrı ayrı ele almaktadır. Borç, gayrimeşru gelir ve yatırım, likidite analizlerinin zaruret merkezli olmasına rağmen statik bir yapıya dönüşmesi sebebiyle eleştirmektedir. Yazara göre, zaruretin zamana, mekâna ve muhatap kişinin haline göre değişkenlik göstermesi gerekirken ilgili kurul eşik değerlerini güncellemeyerek zaruret ile amel ilkelerini göz ardı etmektedir. Bu bağlamda İslam hukukunda zarurete riayet etme ilkesinin gereğine göre hareket edilmesine dikkat çekmektedir. Eşik değerler konusunda yazarın kanaati, zaruretle amel ilkelerine riayet etmek amacıyla şirketlerin özel durumları dikkate alınarak bireysel zaruret miktarlarının tespit edilmesi yönündedir. Fakat bunun da yorucu ve subjektif bir sürece neden olması ihtimalinden hareketle Akartepe, alternatif bir yol önermektedir. Bu yol da sektörel bazda zaruret ilkesine itibar edilmesi şeklinde olacaktır. "Sektörel zarureti merkeze alan yöntem" şeklinde isimlendirdiği ve alternatif olarak sunduğu bu yöntem çalışmanın en değerli yönlerinden biri olarak ifade edilebilir. Konuyla ilgili problemlerin tespit edilmesi ve ardından nasıl çözüleceğine dair alternatiflerin ele alınarak bir adım atılması söz konusu olmuştur.

Çalışmanın "Arındırma, yüzeysel bir temizlenme sağlamaktadır." şeklindeki son hipotezi dördüncü bölümde "Yüzeysel Bir Temizlenme: Arındırma İşlemi" başlığıyla ele alınmaktadır. Eşik değerlerin şirketin şer'î uygunluğunu ifade ettiğini ve bu sınırlar altında kalan faaliyetlerin meşru nitelikte olmadığı belirtilmektedir. Dolayısıyla gayrimeşru gelirler için arındırma işleminin gündeme gelmesi söz konusu olmaktadır. Arındırmanın nerelerde yapılması gerektiği ve gayrimeşru faaliyetlerin tespit edilip edilmemesine göre nasıl olacağı tartışmalarını ayrı başlıklarda ele alan araştırmacı, halihazırda yürütülen arındırmanın

yüzeysel olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Arındırma yapılacak mahalli sadece kâr, kâr ve sermaye kazancı ile mutlak arındırma şeklinde üç başlıkta değerlendirilmektedir. Mutlak arındırmanın en geniş ölçeği ifade etmesi sebebiyle daha isabetli olduğunu düşünen yazar, arındırma yükümlülüğünün gün sayısı ile orantılı, dönem sonu hisse senedi sahipleriyle sınırlı birkaç uygulamaya değinmektedir. Yazar daha adilane olması hasebiyle gün sayısı ile orantılı bir arındırma yükümlülüğünü daha isabetli bulmaktadır. Faizli borçlanmayla yapılan yatırım gelirleri hakkında da farklı yaklaşımları değerlendiren Akartepe, faizli borçlanmanın meşru olmadığını fakat borçlanma ile yatırımın bağımsız işlemler olması sebebiyle bu şekilde yapılan yatırımın meşru olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla ilgili yatırımın arındırma gerektirmediği yaklaşımını benimseyenlerle fikir birliğindedir. Arındırılacak miktarı hesaplama yöntemlerinde ise hisse senedi başına denk gelen gayrimeşru gelir miktarının hesaplanması yöntemi kanaatinde olan yazar, gayrimeşru gelir miktarının tespiti mümkün olmadığı durumda gayrimeşru faaliyetler için izin verilen üst sınırın kullanılmasını tercih etmektedir. Arındırma sorumlusu konusunda arındırma oranının şirket tarafından tespit edilip yatırımcılara bildirilmesi ve arındırmanın da yatırımcılar tarafından yapılarak herkese en faydalı yöntemin tercih edilmesini önermektedir. Yazar bu önerisini, şirketin arındırma oranını tam olarak tespit etme konusunda başarılı olması yönüyle desteklemektedir. Ayrıca arındırma yapmak istemeyen yatırımcıların bu fonlardan uzak durmasına engel olunabilmesi gibi faydalı yönlerini ortaya koymaktadır. Araştırmacı ek olarak arındırılan kısmın sarf edileceği yerlere değinerek bu gelirlerden maddi veya manevi herhangi bir faydanın elde edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bölümün sonunda arındırma işleminin nasıl olacağına kendi kanaatlerini özetleyerek önerdiği şekliyle arındırmanın yüzeysellikten kurtulabileceğine işaret etmektedir. Çalışmanın ele aldığı sorunlardan birinin çözümü için kanaatlerini belirterek literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır.

Sonuç kısmı her ne kadar bir özet izlenimi verse de konuyu toparlaması bakımından doyurucu olduğu söylenebilir. Yazarın bu kısımda da zaruret vurgusu göze çarpmakta ve şer'î izleme sisteminde başından itibaren zaruret ilkesine riayet şeklindeki yaklaşımı sonuna kadar devam ettiği görülmektedir. Sistemin her aşamasında tutarlı bir yaklaşımı benimsemeye çalışan araştırmacının son derece başarılı olduğu belirtilmelidir. Yazarın tespit ettiği sorunlarla ilgili incelemeleri yaparken karşıt görüşlere de yer vererek kendi kanaatlerini ifade etmesi de çalışmanın başarılı noktalarından biridir.

Gerek çarpıcılığıyla gerek ilgili bölümdeki konuyu ve hipotezi özetlemesiyle başlıkların dikkat çektiği ve okuyucu üzerinde olumlu bir izlenim bıraktığı ifade edilmelidir. Nitekim başlıkların üzerinde iyi düşünüldüğünü göstermektedir. Özellikle bölüm başlarında tekrar eden konuyu başa almalar (Akartepe, 2023, s. 65,108,150) her ne kadar özetleyerek okuyucuyu konuda tutmaya yardımcı gibi gözükse de akıcılığın önünde engel teşkil etmekte ve olumsuz yön olarak göze çarpmaktadır. Yazarın, Arapça ve İngilizce birçok kaynağın içeriğiyle ilgili yorumlarıyla, eksikliklerine ve iyi yönlerine işaret etmesiyle ve birçok yabancı kaynağa atıf yapmasıyla kaynak kullanımının doyurucu olduğu ifade edilmelidir. Son olarak anlaşılır bir dil kullanılmış olsa da çalışma, konusu gereği, okuyucunun belli bir birikiminin ve dil hakimiyetinin olmasını gerektirmektedir. Sorunların tespiti, alternatiflerin sunulması ve dilimizde benzer nitelikteki çalışmaların azlığı sebebiyle önemli bir çalışma olduğu ve konuyla ilgilenenler tarafından göz ardı edilemeyeceği/edilmemesi gerektiği ifade edilmelidir.